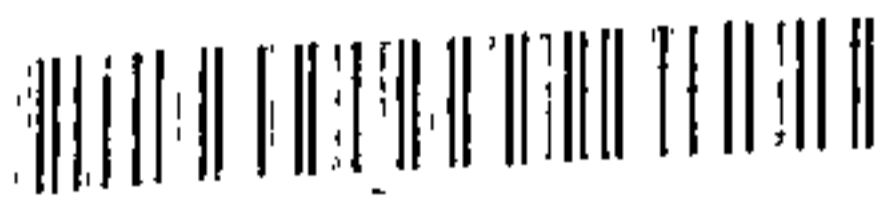

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय निबंध

सं. क्र. ७१९

REFBK-0003564

ग्रं. सं. ठाणे

मि. व. व.

७२९

कल लीविंग सर्टिफिकेट परीक्षेसाठी

भासाकरिता मंजूर झालेल्या ग्रंथां

व उताऱ्यांचा संग्रह

बकुलहर

लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले

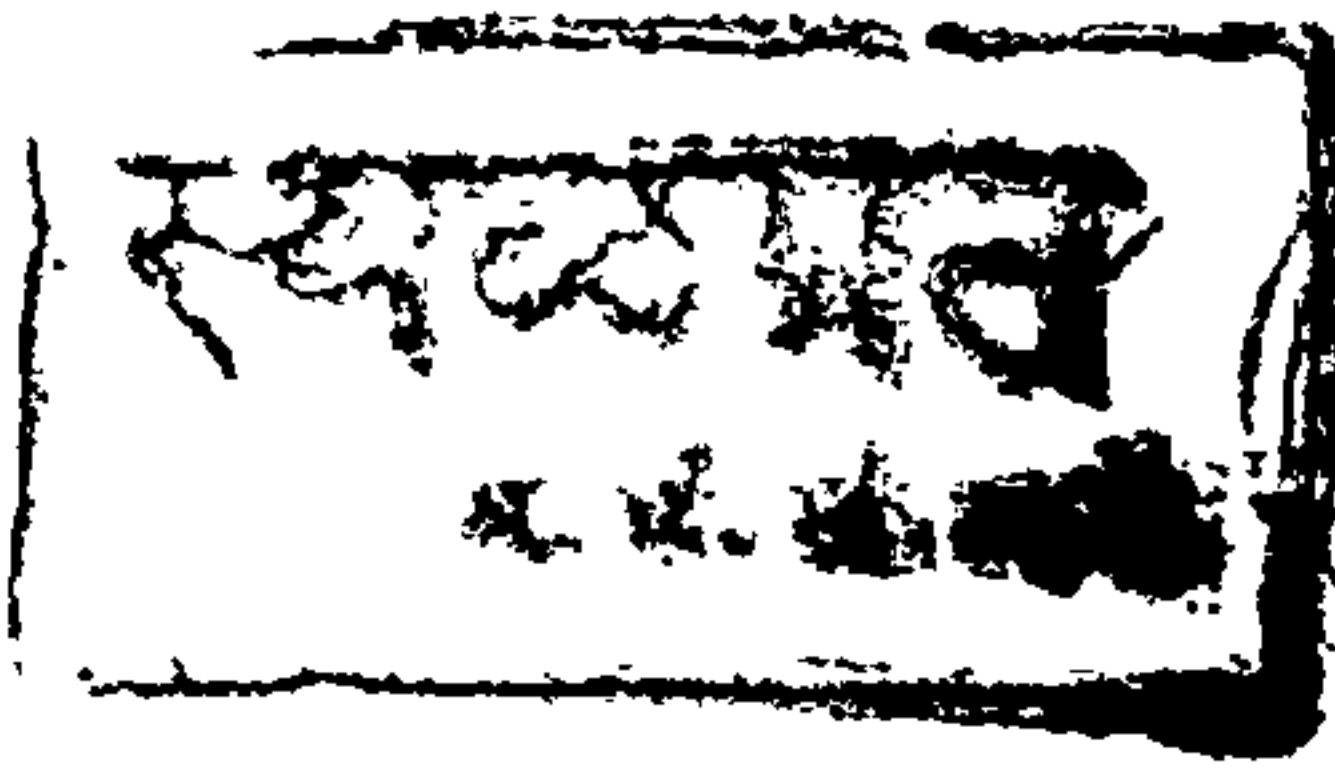
प्रोफेसर, न्यू पूना कॉलेज, पुणे.

यांनी गुंफला

सोल एजंट

म्यानेजर, नवीन किताबखाना, पुणे.

किंमत दहा आणे.

प्रकाशक

श्री. लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले

४, बुधवार पेठ, पुणे.

(सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन आहेत.)

मुद्रक—गोपाळ बळवंत जोशी,
आनंद छापखाना,
सदाशिव पेठ, पुणे.

प्रस्तावना

मराठी गद्याच्या वेंच्यांचें हें पुस्तक हायस्कूलांतील वरच्या वर्गांतल्या विद्यार्थ्यांकरितां तयार केलें आहे. यांत कालक्रमानें आठ ठळक ग्रंथकारांचे उतारे घेतले आहेत. छत्रपति राजाराम महाराजांच्या कालापासून विद्यमान ग्रंथकारांपर्यंतचा काल यांतील लेखांनीं व्यापिला आहे. ही वाङ्मयतरङ्गिणी उगमाशीं निर्झरिणी सारखी मुग्ध दिसते. पुढें क्रमाक्रमानें तिला प्रौढपणा येऊन ती आपल्या शाखाबाहूंनीं प्रियरत्नाकराला आलिंगन देण्याविषयीं उत्सुक झालीशी वाटते; व त्याच्याशीं ती लवकरच एकरूप होणार या भावनेनें वाचणारास पराकाष्ठेचा आनंद होतो. इतिहास, नाटक, कादंबरी, काव्य, चरित्र, गोष्ट, निबंध इत्यादि वाङ्मयशाखांचे नमुने या संग्रहांत पाहावयास सांपडतात. प्रत्येक ग्रंथकाराची विशिष्ट प्रकारची लेखनशैली यांत नजरेस येते. गांभीर्य, विनोद, अद्भुतपणा, ज्ञानप्रदत्व व बोधपरता यांचें मधुर मीलन यांत झालेलें आहे. विद्यार्थ्यांकरितां या पुस्तकाला दोन परिशिष्टें जोडलीं आहेत. पहिल्यांत ग्रंथकारांविषयींची माहिती व दुसऱ्यांत अर्थबोधक व अवांतर टीपा दिल्या आहेत.

बकुळीचीं फुलें फार दिवस टिकतात व त्यांचा मनोहर गंधही कायम राहतो असा त्यांचा लौकिक आहे. या पुस्तकांतले उतारेही दीर्घकाल टिकणारे व माधुर्य, अर्थसौंदर्य इत्यादि गुणांनीं वाचकांचीं मनें नेहमींच प्रसन्न करणारे आहेत. म्हणून याला बकुलहार असें अन्वर्थक नांव दिलें आहे. मुंबईच्या मे. स्कू. ली. परीक्षा-मंडळाच्या उदार प्रोत्साहनानें हा हार विद्यार्थ्यांच्या कंठांत घालण्याचा सुयोग आला हें येथें सांगणें अवश्य आहे. तथापि या सर्व उद्योगाचें मुख्य श्रेय, ज्यांच्या सुंदर व अमूल्य कृतींतून उतारे घेतले, त्या महाशय ग्रंथकारांसच आहे, या गोष्टीचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख केला पाहिजे.

न्यू पूना कॉलेज, पुणे.
मार्च १९२८.

} लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले.

अनुक्रमणिका.

पुष्पाचा अनुक्रम व त्याचें नांव	ग्रंथकार	पृष्ठांक
१. शिवरायाची अटक व सुटका—कृष्णाजी अनंत सभासद ...		१
२. परक्या स्थळीं गेलेल्या मनुष्याची स्थिति—कृ. शा. चिपळुणकर		८
३. बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर—विनायक कोंडदेव ओक ...		१६
४. वक्तृत्वकलेचीं आद्यपीठें—विष्णुशास्त्री चिपळुणकर ...		२४
५. भारताचें काव्यदृष्ट्या श्रेष्ठत्व—चिंतामण विनायक वैद्य ...		३०
६. विंध्यपर्वता, धिक्कार असो तुला!—शिवराम महादेव परांजपे		४५
७. नाना आणि पार्वतीबाई—नरसिंह चिंतामण केळकर ...		५१
८. श्यामची शाळा—श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर ...		६०

बकुलहार

सं. नि. ४६

३७११२

पुष्प पहिलें

शिवरायाची अटक व सुटका

राजियांनीं बरोबरी घेतले कारकून व हुजुर तपशीलः—विशजी राजजी
शाहाणा १. त्रिभुक्ती सोनदेव, सोनाजीपंताचे पुत्र १. माणका हरा सब-
नीस १. दत्ताजी त्रिबक १. हिरोजी फरजंद १. राघोजी मिता १. दाव-
लजी गाडगे १.

मावळे लोक १००० एक हजार, लष्कर ३००० तीन हजार. येणें प्रमाणें.
यां सहवर्तमान राजे राजगडास येऊन, सर्वांच्या भेटी घेऊन, सदहूप्रमाणें
बरोबर घेऊन, राजे व पुत्र असे उभयतां मजल दरमजल दिल्लीस चालिले.
पादशाहास राजे भेटीस येतात हें कळोन आपले कुल फौजदार व महाल-
मोकासे यांसीं ताकीदपत्रं पाठविलीं कीं, “ शिवाजी राजे मुलाजमतीस
येतात. जे जागां मुकामास राहतील तेथील फौजदारांनीं येऊन भेटावें.
दाणापाणी जो लागेल तो द्यावा. शाहाजादे यांचे प्रमाणें आदब चालवावी.”
ऐसे रोखे पाठविले. त्यावरून राजे मजलीस जात तेथे फौजदार भेटून
दाणापाणी जो खर्च लागेल, तो द्यावा. असे दोन महिन्यांनीं दिल्लीस
पावले.

राजे आले ही खबर पादशाहास समजून रामसिंग पुढें भेटीस पाठ
विले. रामसिंग येऊन भेटले. रघुनाथपंत कोरडे पहिले हेजीब पाठविले. तेहें

वेऊन भेटले. पादशाहाचें सर्व वर्तमान सांगितलें. वाह्यात्कार समाधान खुशाली सांगितली. “ मनांत पादशाहाचे काय आहे न कळे, ” असें बोलिले. रामसिंग भेट घेऊन पादशाहापाशीं आले. वर्तमान सांगितलें. पादशाहांनीं एक हवेली जागा सचंतर शिवपुरा म्हणून वसवून [तेथें राजे] राहिले. मुहूर्त पाहून पादशाहाचे भेटीस चालिले. पादशाहांनीं सदर करून, पांच हत्यारें आपणाजवळ ठेवून, कंबरबस्ती करून, आंगांत जरीची कुडती घालून, खासा तख्ती बैसला. तैसेच तख्ताजवळ मोठे मोठे शूर मर्दाने व तख्ताचे आसपास दोन हजार माणूस उभे केले. तैसेच आमखास यामध्यें कुल् वजीर मुस्तेद करून उभे केले. मनांत कीं “ शिवाजी सामान्य नाहीं. सैतान आहे. अफजलखान भेटीमध्यें मारिला. तैसाच उडोन तख्तावरि आला आणि आपणास दगा केला तरी काय करावें ? ” असें समजून मुस्तेदीनिशीं बसला. राजियासि भेटीस बोलाविलें. राजे व पुत्र संभाजी-राजे व कारकून व हुजुरे अगत्याअगत्य दहाजण भेटीस रामसिंग घेऊन गेले. पादशाहाची नजर जाहाली. पादशाहा बोलला जे, “ आवो शिवाजी-राजे. ” असें बोलतांच राजियांनीं तीन सलाम केले. मनांत भाव धरिला कीं, श्रीशंभुमहादेव एक, दुसरा श्रीभवानी, तिसरा महाराज पितियास. ऐसे तीन सलाम केले. आणि उजवे बाजूस जसवंतसिंग महाराज, नवकोट मारवाडचा राजा, त्याचे शेजारीं खालतें उभें रहावयासाठीं हुकूम [पादशाहांनीं] केला. राजे व पुत्र उभे राहिले. रामसिंग यास पुसलें कीं, “ आपणावरते शेजारी कोण ? ” असें पुसिलें. त्यास रामसिंग बोलिला जे, “ महाराज, जसवंतसिंग. ” असें ऐकतांच राजा क्रोधयुक्त होऊन बोलिला कीं, “ जसवंतसिंगासारखा उमराव ! याच्या पाठी माझ्या लष्करांनीं पाहिल्या असतील ! ! याचे खाले आपण उभें रहावें म्हणजे काय ? ” असें क्रोधें बोलून, रामसिंगाची

कटार माजेची घेऊन महाराजा यास मारितों म्हणवून कटार मागू लागले. मग रामसिंग “ धीर धरणें ” म्हणून बोलू लागले. शब्दाशब्दी होतांच पादशाहास कळलें. पादशाहा म्हणू लागले कीं “ काय जाहालें ? ” रामसिंग बोलिला कीं, “ जंगली बाघ हयवान, त्यास गर्मा जाहाला. कांहीं करीणा जहाला.” असें बोलतांच पादशाहाचे मनांत शंका उत्पन्न जाहली. काय होईल तें नकळे. म्हणून रामसिंगास पादशाहा बोलिले कीं, “ राजियास घेऊन डेरियास जाणें. उद्यांसाद्यां सावकाश मुलाखत होईल.” असें बोलतांच राजे व राजपुत्र व रामसिंग राजियाचे लोक देखील हवेलीस गेले. राजा बाहेर गेल्यावरी पादशाहा संतोष जाहाला. आणि “ मोठा अनर्थ चुकला. शिवाजीची व आमची नजर जाहली होती. ” ऐसें बोलून राहिले.

राजे डेरियास गेलियावरि रामसिंग व आपण बैसोन बोलिले जे, “ कोण पादशाहा ! मी शिवाजी, मजला जसवंता खालतें उभें करावें ! करीणा कांहीं पादशाहास समजत नाही, ” ऐसें बोलिले. रामसिंग बोलिला जे, “ तुम्हीं भेटीस येऊं नये. आले तरी रस रंग राखून निघून जाणें. तुम्ही येथून सुखरूप गेलेत म्हणजे आम्हांस मोठी जोड जहाली. ” असें बोलून रामसिंग आपले हवेलीस गेले.

राजियांनीं आपले कारकून, हुजुरे व रघुनाथपंत कोरडे यांसि बोलावून आणून विचार केला, “ पुढें तजवीज काय करावी ? पादशाहाची मजलस कळली. तेथून यश पावून निरोप घेऊन कैसें जावें ? पादशाहाजवळ कांहीं एक कार्य कबूल करून गेलियाविना पादशाहा निरोप देत नाही. ” [मग] रघुनाथपंत कोरडे यांस सांगोन पाठविलें कीं, “ तुम्हीं पादशाहास उद्यां जाऊन अर्ज करणें कीं, ‘ स्वामीशीं आमचा दुसरा विचार नाही. आपण निखालस आपले पुत्र घेऊन देखील भेटीस आलों. सेवकाजवळोन

चाकरी घ्यावी. दक्षणेस कुल् अदलशाही व कुल् कुतुबशाही दोनी पादशाही घेऊन हजरतीस देतो. वरकड सुभे खाना करतां त्यांची कामगिरी पाहणें आणि आपली कामगिरी पाहणें.' ऐसें कितीएक गोष्टी बोलून एकांतीं घुसलखानियांत भेटीस बोलाविलें [म्हणजे] भेटी घेऊन कित्येक मजकूर बोलूं, म्हणून अर्ज करणें," म्हणून सांगितलें. त्याजवरून रघुनाथपंत कोरडे दुसरे दिवशीं पादशाहाजवळ जाऊन येणेंप्रमाणें करीणा लिहून पाठविला. पादशाहानें रोखा वाचून चित्तांत विकल्प धरिला. आणि पत्राचे पाठीशीं जाब लिहिला कीं, "सबुरी करणें. तुमच्या मुद्यामाफक करूं." असा जाब लिहिला. त्याणीं येऊन राजियासि सांगितलें कीं, सबुरी करणें. तेव्हां विकल्प आहे, दिलखुलाशानें जाब दिला नाहीं, असा तर्क राजियांनीं केला.

तेच दिवशीं शास्तखानानें जाफरखान दिवाण, पूर्वींल पादशाहाचें वेळेसही त्यास दिवाणगिरी चालत होती, परंतु मुतालिकाचे हातून कारभार होता, ऐसे त्या जाफरखानास सांगून पाठविलें कीं, "शिवाजी मोठा दगेखोर आहे. विद्यावंत असे. आपल्या गोटांत शिरला तेव्हां चाळीस गज जमीन उडाला आणि वाडांत शिरला. असा पादशाहांनीं भेटीस नेऊं नये. नेला तरी चाळीस पन्नास गज जमीन उडोन दगा देईल." असें सांगोन पाठविलें. त्याजवरून जाफरखानानें पादशाहास हें वर्तमान जाहीर केलें. पादशाहा मनांत खोंचून त्यानें खरें मानलें. बळकट मनांत विकल्प धरिला.

दुसरे दिवशीं राजे यास कळलें कीं, जाफरखान दिवाणानें आपला गिह्या पादशाहाजवळ केला. असें कळोन रघुनाथपंत कोरडे यांस जाफरखानाकडे पाठविलें कीं, 'आपले भेटीस येतो.' म्हणून पाठविलें. त्यानें बहत वेळ मनांत तजवीज करून 'वरें, येऊं ना;' म्हणोन सांगितलें.

त्यावरून राजे जाफरखानाचे भेटीस गेले. सन्मान बहूत केला. कित्येक आपले सरंजामाविशीं सांगितलें, परंतु त्याचे मनांत आलें नाहीं. बाहेर 'बहूत बरें' म्हणून बोलिला. जाफरखानाची बायको ती शास्तखानाची बहीण. तिनें खानास आंतोन सांगून पाठविलें कीं, "शास्तखानाचीं बोटें तुटलीं. अफजलखान मारिला. तसें तुम्हांसही शिवाजी मारील. त्यास लवकर निरोप देणें." मग राजास वस्त्रें देऊन निरोप दिला. "पादशाहास अर्ज करून सरंजाम करवितों," ऐसें बोलिला. मग राजे डेरियास आले. "जाफरखानही दिलखुलाशानें बोलिला नाहीं. बरें, श्री करील तें खरें," म्हणून बोलून राहिले.

दुसरे दिवशीं पादशाहा यांणीं राजापाशीं ५००० स्वार व पायदळ पोलादखान कोतवाल यास [नेमून] हुकूम केला कीं, "तूं राजाच्या डेच्या भोंवतीं चौकी देऊन खबरदारीनें राहणें." त्यावरून कोतवाल येऊन डेरा ठोकून राहिला. मग राजे घाबरे झाले. कष्टी होऊं लागले. संभाजी राजे यांस पोटाशीं धरून बहूत खेद केला. निराजीपंत व दत्ताजीपंत व त्रिंबकपंत यांनीं बहुता प्रकारें समाधान केलें. तेव्हा राजे बोलिले जे, "आतां काय हुन्नर करावा?" असा विचार करितां रात्र जाली. मग श्रीभवानी स्वप्नांत येऊन साक्षात्कार जाला कीं, "कांहीं चिंता न करणें. येथून तुजला सर्व शत्रूस भूल घालून, मोहनास्त्र घालून, पुत्रासहवर्तमान घेऊन जातें. चिंता न करणें." म्हणोन अभय जालें. मग जागृत होऊन आत्मविषयी लोकांस सांगितलें आणि समाधान मानिलें.

दुसरे दिवशीं नाना जिन्नस मेवा खरेदी करवून आणविला, आणि वेळूचे पेटारे आणवून १० पेटारे मेवा भरिला. एका पेटान्यास दोघे दोघे मजूर लावून, मध्यें लाकूड घालून मेवा वजिरांस पाठविला. चौकीच्या

लोकांनीं पुसलें कीं “पेटारे कोणाचे? कोठें जातात?” मजुरांनीं उत्तर दिलें कीं, “राजे यांनीं चौघां वजिरांस मेवा पाठविला आहे.” त्यांनीं एकदोन उघडून पाहिले, तो मेवा खरा. मग जाऊं दिलें. असा रावता रोज लाविला. मग आठ चहू रोजांनीं आपले स्वार व कित्येक कारकून यांसही ‘पळणें’ म्हणून सांगून पाठविलें. मग ते कुल् पळाले.

मग एके दिवशीं राजे व राजपुत्र एकच पेटान्यांत बसले. पुढें मार्गें पेटारे करून मध्यें पेटियांत बसून चालिले. ते वेळीं आपला साज सर्व उतरून, हिरोजी फरजंद यास घालून, आपले पलंगावरी निजविला. हात मात्र त्याचा उघडा बाहेर दिसूं दिला. आणि शेला पांरून निजविला. आणि एक पोरगा रगडावयास ठेविला. जवळील कारकून होते त्यांस अगोदर दिल्लीपलीकडे तीन कोसांवर एक गांव होता तेथें ठिकाण करून पुढें रवाना केलें होतें. आणि आपण उभयतां पेटारियांत बसून निघोन चालिले. चौकीचे लोक होते त्यांनीं एकदोन पुढील पेटारे उघडून पाहोन वरकड पेटारे न उघडितां जाऊं दिले. शहराबाहेर दोन कोसांवरि जाऊन, पेटारे टाकून, पायउतारा होऊन, कारकून ज्या गांवीं होते त्या गांवास गेले. कारकून बराबरि घेतले. अवधियांनीं रानांत बसून विचार केला कीं, “आतां जरि नीट आपले देशास जातों तरि तिकडे लाग करून फौजा धावतील. तिकडे जाऊं नये. दिल्लीपलीकडे जावें. वाराणशीकडे जावें.” असें करून राजे व संभाजीराजे व निराजी राऊजी व दत्ताजी त्रिबक व राघो मित्रा मराठा ऐसे निघोन चालिले. वरकडांस मनास मानेल तिकडे जाणें, म्हणून सांगितलें. आपण व राजपुत्र व इतर लोक कारकून ऐसे वाराणशीकडे आंगास राखा लावून, फकिराचें सांग घेऊन मथुरेकडे गेले.

मार्गें दिल्लीमध्ये हिरोजी फरजंद पलंगावरि निजला होता. तो चार

प्रहर रात्र व तीन प्रहर दिवस तैसाच निजला. चौकीचे पोलादखानाचे लोक कोठडींत येऊन पाहातात [तों] राजे शेला पांघरून निजले. पोर पाय रगडीत होता. पोरस लोक पुसतात कीं, “राजे आज फार वेळ निजले?” पोर म्हणतो कीं “शीर दुखतें.” ऐसें पाहोन लोक जातात. तैसाच तीन प्रहर दिवस हिरोजी निजला होता. तों प्रहर दिवस असतां हिरोजी उठोन, आपलीं पांघुरणें, चोळणा, मुंडासें घालून, पोर बरोबरि घेऊन, बाहेर आला. चौकीदारानें पुसिलें त्यांस हिरोजीनें सांगितलें कीं, “शीर दुखतें, कोणी कोठडींत जाऊं लागेल त्यास मना करणें. आपण औषध घेऊन येतें.” म्हणून चौकीदारांस सांगून दोघे बाहेर गेले. रामसिंगाचे गोटास जाऊन, त्यास एकांतीं वर्तमान सांगोन, आपण तेथून निघोन देशाचा मार्ग धरिला.

कृष्णाजी अनंत सभासद.

पुष्प दुसरें

परक्या स्थळीं गेलेल्या मनुष्याची स्थिति !

प्राचीन काळीं आशिया खंडांत एक मोठें नगर होतें. त्या नगरांतलें एका मोठ्या राजमार्गांतून एके दिवशीं एक नवखा गृहस्थ भोंवतालच्या पदार्थांकडे चमत्कारपूर्वक पाहात पाहात व हळू हळू पावलें टाकीत चालला होता. त्याचा वेष व मुद्रा फारच अलौकिक दिसत होती. तेणें करून पुष्कळ लोक त्याच्या सभोंवतीं गोळा होऊन, आपण कोणत्या देशाहून आलां, व कोणत्या कामाकरितां आलां, असें त्यास विचारूं लागले. परंतु त्यांस लागलेंच दिसून आलें, कीं त्यास आपली भाषा कळत नाहीं. तसेंच त्याच्या कृतीवरून त्यांस असेंही लवकरच समजलें, कीं त्यास लौकिकांतले अत्यंत साधारणसुद्धां रिवाज कळत नाहींत. तथापि त्याच्या चालचर्येवरून तो मोठा थोर व हुशार असावा, असें दिसत होतें; त्यामुळें तो कोणी अडाणी किंवा वेडा असेल असें त्यांच्या मनांत येईना. शेवटीं त्यांच्या खुणांवरून त्यास समजलें, कीं आपण कोणकिडून आलों म्हणून ते आपणांस विचारितात. तेव्हां त्यांस उत्तर देण्याकरितां त्यानें आकाशाकडे बोट दाखविलें. त्यावरून हा कोणी देव आहे, असा तर्क बांधून ते देवासारखे त्याच्या पायां पडावयास लागले. परंतु त्यांचा अभिप्राय त्यास समजतांच, त्यास फार वाईट वाटून त्यांचा तो सत्कार त्यानें नाकारिला; व आपण जमिनीवर नमस्कार घालून आकाशाकडे हात जोडून उभा राहिला; आणि तेणेंकरून त्यानें त्या लोकांस असें सुचविलें, कीं मी देव नव्हे, तुम्हांसारखा मनुष्यच आहे.

ज्याविषयीं कोणाचा कांहींच तर्क होईना असा हा तिन्हाईत नगरा-
 तल्या एका सरदारानें आपल्या घरीं येऊन रहावयास बोलावल्यावरून
 त्याच्या घरीं राहिला; व तेथें त्यानें देशभाषा शिकण्याचा इतका कडा-
 क्याचा अभ्यास मांडिला, कीं थोड्या दिवसांत तींत त्याचा चांगला प्रवेश
 होऊन, तो भोंवतालच्या माणसांबरोबर चांगला बोलूं चालूं लागला. हें
 पाहून ज्या सरदाराच्या घरीं तो राहिला होता, त्यानें आपल्या पाहुण्याचा
 देश कोण, व धंदा वगैरे काय, हें समजून घ्यावें असें मनांत आणून त्या
 विषयीं त्यापाशीं एके दिवशीं गोष्ट काढिली. तेव्हां त्यास त्यानें वचन
 दिलें, कीं आज संध्याकाळीं आपल्या प्रश्नाचें मी उत्तर देईन. नंतर सूर्यास्त
 होऊन रात्र पडूं लागल्यावर तो पाहुणा त्या सरदारास हातीं धरून
 वाड्याच्या गच्चीवर घेऊन गेला. ती उंच असल्यामुळें तीवरून भोंवतालचे
 सर्व शहर दिसत होतें. तें नगर मोठें धनाढ्य होतें; व तेथें लोकांची वस्तीही
 मोठी होती. त्या शहराला एक मोठी नदी होती. तेथील रस्ते जाणाऱ्या
 येणाऱ्या लोकांनीं भरून गेले होते; व रस्त्यांत मोठमोठ्या वाड्यांत लक्षावधि
 दिवे लागले होते; व कांहीं दिव्यांचीं प्रतिबिंबें नदींत पडून तीं तिच्या
 काळेभोर पाण्यांत चमत्कारिक शोभत होती. तसेंच नदीच्या बंदरांत दूर-
 दूरच्या सर्व देशांहून आलेलीं व उंच उंच मालानें भरलेलीं मोठमोठीं
 गलब्रतें नांगरून पडलीं होती. शहरांत पाहावें तों कोणीकडे सतार, वीणा,
 मृदंग इत्यादि वाद्ये वाजतात आहेत; व कोणीकडे घण, हातोडे, कानशी,
 वांकशी, करवती, इत्यादि हत्यारांचा नाद चालला आहे; व कांहीं रस्त्यांत
 लग्नादि समारंभांची गडबड चालली आहे; व घोघर दरवाजांपुढें
 मेणबत्यांचे दिवे लखलखतात आहेत. पाहुणा भोंवतालची चमत्कारिक
 शोभा पाहात, व सर्व नाद एकत्र जमून उत्पन्न झालेलें गजबजणें ऐकत,

ध्यानस्थासारखा कांहीं वेळ स्तब्ध बसला; आणि एकाएका जागा झाल्या-
 सारखा डचकून आकाशाकडे पाहूं लागला. आकाश निरभ्र होतें; व
 लक्षावधि तारे चमकत होते. ते सर्व तारे टाकून त्यानें मोठ्या उत्कंठेनें शुक्रा-
 च्या चांदणीकडे डोळे लाविले. नंतर कांहीं वेळ गेल्यावर तो त्या सरदारास
 म्हणतो, “ ह्या चांदणीकडे मी इतकी टक लावून पाहतों, ह्याचा आपणास
 चमत्कार वाटूं देऊं नका. ती चांदणी माझें मूळ ठिकाण होय. मी
 थोड्या दिवसांपूर्वी तेथें राहात होतों. परंतु ह्या थोड्या दिवसांपूर्वी
 मी एका वेड्या हांसेच्या नादीं भरून तें स्थल सोडून
 मुशाफरी आरंभिली. मी त्या चांदणीवर राहात होतों, त्या वेळेस तेथून
 तुमची ही पृथ्वी मला फार चकचकीत दिसे. हिच्यासारखा लखलखणारा
 तारा आमच्या आकाशांत दुसरा नाही. ही पृथ्वी पाहून मला फारच
 चमत्कार होई; आणि असें वाटे, कीं हा इतका शानदार तारा दिसतो
 ह्याची आपणास कांहीं चांगली माहिती होईल तर फार मौज होईल. अशी
 माझ्या मनांत बहुत काळपर्यंत जी मोठी उत्कंठा होती, ती एकाएकी पूर्ण
 झाली. मला देवांकडून अंतरिक्ष-मार्गानें ह्या भूमंडळावर येण्याची
 परवानगी व सामर्थ्य हीं प्राप्त झालीं. परंतु त्या परवानगीबरोबर अशी अट
 होती, कीं एकदां भूलोकीं गेलों, म्हणजे नेहमीं तेथेंच राहिलें पाहिजे; व
 तेथच्या लोकांस जें बरें वाईट होत असेल तें सर्व मला होईल. मला हा
 लोक पाहाण्याची हौस फार होती, ह्यामुळें मी फारसा विचार न करितां ती
 अट मान्य केली. तर आतां आपण मला सांगा, कीं येथील लोकांस वऱ्या
 वाईट गोष्टी भोगाव्या लागतात त्या कोगत्या? व हें जें मला दिसतें आहे,
 व ऐकूं येतें आहे, हें मला चांगलें समजत नाही; तर तें सर्व चांगलें
 समजावून द्या.”

असें पाहुण्याचें भाषण ऐकून सरदारास मोठी विस्मय झाला. मग तो त्यास म्हणतो, “अहो, मला तर तुमच्या मुखचे रीतिरिवाज, तेथील जिन्नस व तेथील लोकांची अवस्था, हीं काहींच ठाऊक नाहींत. तथापि मला असें वाटतें, कीं तुम्ही ह्या आमच्या पृथ्वीवर आलां ही गोष्ट फारच चांगली झाली. त्यांत तुम्ही आमच्या ह्या शहरासारख्या उत्तम शहरांतच आलां, हें तुमचें फार मोठें दैव समजावयाचें ! ह्या शहरांत सुखोपभोगाचे व ऐषआरामाचे जे प्रकार आहेत, तसे ह्या पृथ्वीवरसुद्धां दुसरे कोठें नसतील. असो; आतां मी आपणास खरेंच सांगतो, कीं आपणांसारख्या थोरारू पहावयाजोगें म्हणून जें जें आहे, त्या सर्वांची माहिती मी आपणांस मोठ्या आनंदानें करून देईन व ही आपली चाकरी केल्याचें मी मोठें भूषण मानीन.”

नंतर त्या सरदारानें आपल्या वचनाअन्वये त्या शहरांत सुखोपभोगाचे जे जे प्रकार होते ते ते सर्व त्या पाहुण्यास माहित करून दिले. त्या उपकारशील गृहस्थानें तेथें नानाप्रकारच्या ज्या शर्यती होत असत त्या व ठिकठिकाणीं उत्साह होत असत ते सर्व त्यास दाखविले. नाटके, गाणीं वगैरे ज्या ठिकाणीं होत असत तेथें तो त्यास घेऊन गेला, आणि त्याच्या लोकांतल्यापेक्षां अत्यंत निराळे व विलक्षण जे ह्या लोकांचे रिवाज व रीति त्यांची त्यास काहीं थोडी गोडी लागते आहे, तों इतक्यांत मध्येंच एक गोष्ट घडली, तिच्या योगानें त्याचें मन निराळ्या मार्गास लागलें.

भूलोकीं येऊन थोडेसे दिवस लोटत आहेत, तों इतक्यांत एके दिवशीं शिळोप्याच्या वेळीं तो पाहुणा व त्याचा मित्र सरदार हे दोघे शहरच्या बाहेरून मौजेनें फिरत चालले असतां, चौहींकडून भिंती घातलेल्या एका अवाडाजवळ आले; तेव्हां त्या पाहुण्यानें आपल्या सोबत्यास विचारिलें,

कीं ह्या अवाडाचा उपयोग काय ? सरदारानें उत्तर केलें, कीं ही गांवची स्मशानभूमि आहे. त्यावर पाहुणा म्हणाला, तुम्ही काय म्हणतां तें मला समजलें नाहीं. तेव्हां सरदारानें त्यास सांगितलें कीं गांवांतील मदीं ह्या ठिकाणीं पुरतात. त्यावेळीं पाहुणा गोंधळून म्हणाला, महाराज, वारंवार विचारतों म्हणून रागावूं नका. तुम्ही काय म्हणतां हें मला समजलें नाहीं ! तर कृपा करून विशेष फोड करून सांगा.

सरदारानें आणखी विशेष सोप्या शब्दांनीं तीच गोष्ट त्यास पुनः सांगितली. यानंतर त्या उभयतांमध्ये पुढील संवाद झालाः—

पाहुणाः—(भयानें काळवंडून) तुम्ही काय म्हणत हें मला अजून चांगलें पक्कें समजलें नाहीं ! तुम्ही जें काय सांगतां आहां ही गोष्ट आमच्या लोकीं सुळींच नाहीं असें मला वाटतें. ह्या तुमच्या लोकींही मला तिची अझून माहिती झाली नाहींसं मला दिसतें. तर तुम्ही ही गोष्ट काय आहे ती मला स्पष्ट समजावून द्या. कारण तुमच्या बोलण्याचा माझ्या मनांत कांहींसा अर्थ आला आहे. आणि तो अर्थ जर खरा असेल तर तुम्हीं आजपर्यंत मला ज्या ज्या गोष्टी सांगितल्या त्या सर्वांमध्ये ही गोष्ट मोठ्या महत्त्वाची आहे असें म्हटलें पाहिजे.

सरदारः—आपणां सर्वास लवकर किंवा उशिरां या भयाण अवाडांत एक दिवस आलें पाहिजे, आणि ही गोष्ट तुम्हांला माहित नसेल तर तुम्ही खरोखरच नवखे आहां ! मनुष्यास ज्या ज्या बऱ्यावाईट गोष्टी घडतात, त्या सर्वांत ह्या गोष्टीसारखी वाईट गोष्ट दुसरी कोणतीहि नाहीं, व ह्याच कारणानें चार प्रतिष्ठित लोक जमले असतां त्यांत हिचें नांव काढीत नाहींत. तुम्हांस आजपर्यंत ही गोष्ट समजली नाहीं, त्याचें कारण हेंच होय. पण मी तुम्हांस वास्तविक सांगतों, कीं तुम्ही ज्या लोकाहून आलां तेथच्या

राहणाऱ्यांस जर आपल्या अनिष्टाचें भय नसेल, तर तुमच्यानें जितकी त्वरा होईल, तितकी त्वरा करून तुम्ही तेथें परत जा. कां म्हणाल तर ह्या लोकीं ह्या अनिष्टापासून सुटका होण्याचा मार्ग म्हणून सुळींच नाही, आणि इतकेंच नाही तर तें तुम्हांस केव्हां येईल ह्याचा नियम नाही. एव्हांपासून एका घटकेनें किंवा एका पळानें जिवंत राहाल ह्याचासुद्धां जिम्मा माझ्यानें घेवत नाही.

पाहुणाः--(पराकाष्ठेचा खिन्न होऊन) मीं मोठ्या संतोषानें तसें केलें असतें. परंतु ह्या लोकीं यावयाच्या वेळच्या अटी आहेत ना ! त्या आतां सुटावयाच्या नाहीत. त्यांचें महत्त्व ह्या घटकेपर्यंत मला समजलें नव्हतें. (काकुळीस येऊन) पण मला तुम्ही कृपा करून ह्या चमत्कारिक स्थित्यंतराचें स्वरूप काय व परिणाम काय व तें मनुष्यास बहुतकरून घडतें केव्हां, हें सांगा.

असें तो भाषण करीत असतां बोवडी वळून त्याची जीभ अडखळू लागली; सर्वांगास कापरे सुटले; तोंड काळंठिकर पडलें; व कपाळावर घामाचे बिंदु दिसू लागले.

नंतर तो फारच भ्याला व घाबरला असें पाहून त्याचा सोबती मनांत डचकून त्यास म्हणाला, कीं तुम्हांस मी धर्माध्यक्षांकडे घेऊन जातो, म्हणजे तुम्ही विचारितां तें सर्व ते तुम्हांस सांगतील. हा त्यांचा विषय आहे, माझा विषय नाही.

पाहुणाः--(आश्चर्य पावून) तर तुमचें बोलणें खचित मला नीट समजलें नाही ! माझ्या मनांत निःसंशय भलता अर्थ आला.....नुसते धर्माध्यक्षच मरतात काय तर, ..तुम्हांला मरावयाचें नाही ?

ह्या प्रश्नाचें उत्तर न देतां त्याच्या सोबत्यानें एका मोठ्या देवळांत, नेऊन त्याला धर्माध्यक्षांचे स्वाधीन केलें, आणि आपण सुटला.

मग त्यांनै धर्मोपदेशकांस बरेच प्रश्न केले व त्यांनीं त्यास जी सविस्तर उत्तरें दिलीं त्यांवरून त्यास असें समजलें कीं, मरण हें देहास आहे, जीवास नाही. जीव अजरामर आहे, व *मरणानंतर त्यास अक्षय्य सुख किंवा अक्षय्य यातना ह्यांपैकीं एक मात्र प्राप्त होतें. हें ऐकिल्यावर त्यास जें सुख झालें व जें भय वाटलें त्यांपुढें त्यास आपण मरणार हें प्रथम समजल्यावर जें दुःख व भय वाटलें होतें तें कांहींच नव्हतें. परंतु पुढें जेव्हां त्यास असें कळलें, कीं कांहीं कृत्यें आहेत तीं मरावयाचें पूर्वीं केलीं असतां मनुष्यास अक्षय्य सुख नियमानें प्राप्त होतें; तेव्हां त्याचें दुःख वगैरे सर्व जाऊन त्यास असा हर्ष झाला कीं, तो त्याच्या मनांत माझेना! आणि तो तीं कृत्यें कोणतीं हें समजण्याविषयीं अत्यंत उतावीळ झाला. त्याच्या गुरूंस मोठें आश्चर्य वाटलें. किंबहुना त्यांस त्याचा त्रास झाला. ते म्हणाले बाबा, आज जें तुला सांगितलें तितकें तूर्त पुरे, बाकी जें उरलें आहे तें उद्यां सांगूं.

असें त्यांचें भाषण ऐकून तो मोठ्या काकुळतीस येऊन त्यांस म्हणाला आपण आतां सांगितलें ना, कीं मृत्यु केव्हां येईल ह्याचा नियम नाही. तर तो ह्याच घटकेस येणार नाही कशावरून? आणि तुम्ही म्हणतां तीं कृत्यें माझ्या हातून घडण्याच्यापूर्वीं तो आला तर माझी अवस्था काय होईल? ह्याकरितां महाराज, मी पदर पसरून आपणांस विनंति करितों, कीं तीं कृत्यें कोणतीं हें मला लवकर सांगा, क्षणभरसुद्धां विलंब लावूं नका.

अशी त्याची उत्कंठा पाहून त्या धर्मोपदेशकांनीं तीं कृत्यें कोणतीं तें त्यास सविस्तर सांगितलें. परंतु पाहतो तो त्यांनीं कृत्यें करावयास सांगि-

* मरणानंतर जीवास अक्षय्य सुख किंवा अक्षय्य यातना, ह्यांपैकीं एक मात्र प्राप्त होतें, ही ख्रिस्ती धर्माची कल्पना आहे, इतर धर्माची नाही.

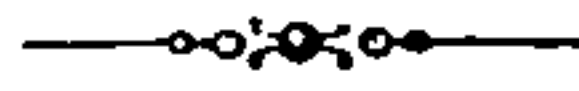
तलीं तीं बहुतकरून सोपीं व सुखावह अशीं होतीं; व तीं करितांना कधीं कधीं प्रसंगवशात् अडचण किंवा इजा झाली तरी तीं संकटें वगैरे पृथ्वी-वर मनुष्य कांहीं थोडा काळ आहे तोंपर्यंत मात्र व्हावयाचीं, व त्यांच्या इहलोकचा वास संपला म्हणजे त्या अडचणी सरावयाच्या, असें जेव्हां त्यास कळलें तेव्हां त्यास जो आनंद झाला त्या आनंदाचें वर्णनसुद्धां करितां येत नाहीं ! त्या आनंदानें तो देहभान देखील कांहीं वेळ विसरला !

तेव्हांपासून पुढें तो नवखा मनुष्य अक्षय्य सुख प्राप्त करून देणारीं कृत्यें करण्याकडे आपला सर्व काळ योजूं लागला. कधीं एकादे वेळेस त्यास मोह पडून त्यांतील एकादें कृत्य करण्याची हयगय जर त्याच्या हातून घडली, तर तो पराकाष्ठेचा कष्टी होऊन आपल्या वेडेपणाविषयीं फार खेद करी. तसेंच धर्मोपदेशकांनीं जीं कृत्यें करूं नयेत म्हणून सांगितलें होतें, तीं करण्यास जर कोणीं कधीं त्यास बोलाविलें, तर त्या सर्वांस त्याचें एक उत्तर असे. तें हें कीं 'मला मरावयाचें आहे, मी असें कसें करूं ?'

कृष्णशास्त्री चिपळुणकर.

पुष्प तिसरें

बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर

द्रव्यास हे गमनमार्ग यथावकाश
कीं दान भोग अथवा तिसरा विनाश.

वामनपंडित.

या श्लोकार्थांत द्रव्याचा उत्तम उपयोग दान, तो प्रथम सांगितला आहे. त्याच्या खालोखाल भोग सांगितला आहे, आणि हे दोन्ही साधले नाहीत म्हणजे विनाश ठेवलेलाच आहे, असें म्हटलें आहे. तोच पर्याय ज्ञानास विशेष प्रकारें लागू आहे. कां कीं, दानानें द्रव्य कमतावत असतें, पण ज्ञान दुणावत असतें. हें जाणूनच, ज्ञानवंत जे असतात, ते आपल्या ज्ञानाचा उपयोग दानाकडे विशेष करितात; म्हणजे ते लोकांस ज्ञानसंपन्न करण्यास मोठ्या संतोषानें प्रयत्न करितात. असे जे कोणी महात्मे आमच्या महाराष्ट्रांत गेल्या पन्नास पाऊणशें वर्षांत होऊन गेले त्यांत बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर हे अग्रगण्य होते. त्यांच्या संबंधाच्या ज्या थोड्या ठोकळ ठोकळ गोष्टी कळल्या आहेत, त्या येथें सादर करितां.

रत्नागिरी जिल्ह्यांत राजापुंराजवळ पोंगुलें म्हणून एक लहानसें गांव आहे, तें जांभेकरांचें मूळ ठिकाण होय. तेथें गंगाधरशास्त्री म्हणून एक विद्वान् गृहस्थ राहात होते. त्यांचे चिरंजीव हे बाळशास्त्री होत. ह्यांचें जन्म तेथें इ० स० १८१० ह्या सालीं झालें. पुढे आठ नऊ वर्षांनीं पेशवाई बुडून तेथें इंग्रजांचा अंमल बसला. त्याची थोडी थावराथावर झाल्यावर इ० स० १८२१ ह्या वर्षी, मुंबईचे गव्हरनर मॉंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन ह्यांनीं, शेट-

सावकार, जाहागोरदार आणि मांडलिक राजे ह्यांस लोकशिक्षणाचा हेतु समजावून देऊन, त्यांच्या साह्यानें तें सत्कार्य चालू केलें. इ० स० १८२२ च्या ऑगष्टच्या २१ व्या तारखेस एज्युकेशन सोसायटीची शाळा मुंबईत स्थापित होऊन बाहेर गांवोगांव क्रितीएक देशभाषेच्या शाळा चालू केल्या, आणि त्यांची देखरेख करण्याच्या कामावर मुक्तसर सदाशिव काशिनाथ छत्रे ह्या गृहस्थांस नेमिलें. ह्या छत्र्यांचा आणि जांभेकरांच्या घराण्याचा फार दिवसांचा निकट स्नेहसंबंध असून, जांभेकरांस गरीबी आली होती, म्हणून, सदाशिवपंत छत्र्यांनीं, बाळशास्त्री ह्यांस मुंबईस आणिलें, आणि शाळेंत घातलें. ह्याच्या पलीकडे त्यांच्या पूर्वशिक्षणाचो माहिती मिळत नाहीं. तरी, त्यांच्या इंग्लिश अभ्यासाची सोय जी झाली, तीविषयीं अशा आख्यायिका आहे कीं, इ० स० १८२४ त एके दिवशीं हे शास्त्रीबाबा, एका मोठ्या रस्त्यावर उभे असतां दोघां सोजिरांचो मोठी मारामारी झाली, आणि त्यांनीं साक्षीदार म्हणून शास्त्रीबाबांस न्यायाधीशापुढें नेलें. तेव्हां, त्यांस इंग्रजीचा गंधही नसतां, हा त्याला कोणते शब्द बोलला, आणि तो त्याला कोणते परत बोलला, हें त्यांनीं अगदीं बरोबर उच्चार करून, कांहींएक अर्थ न जाणतां यथाक्रम बिनचूक म्हणून दाखविलें ! त्यावरून तो खटला न्यायाधीशाच्या लक्षांत तेव्हांच आला आणि त्या वेळीं त्या चौदा वर्षांच्या मुलाच्या—म्हणजे शास्त्रीबाबांच्या—बुद्धीचा विलक्षण चमत्कार त्याला वाटून, त्यानें त्यांच्या इंग्लिश अभ्यासाची सोय आपल्या खर्चानें करून दिली ! हा न्यायाधीश कोण होता, हें कोणास ठाऊक नाहीं. तो कोणोही असो. तो मोठा धर्मात्मा असला पाहिजे.

पण, इंग्लिश अंमदारांस, ह्या नवीन घेतलेल्या प्रांतांत, चोरांचिरट्यांचा बंदोबस्त, जमाबंदी, न्यायमनसुबी, इत्यादिकांचीं कामें पाहतां पाहतांच

पुरे पुरे होत असे. त्यामुळें त्यांस लोकांच्या विद्याभ्यासाकडे लक्ष देण्यास फुरसद होत नसे. म्हणजे पहा कीं, इ० स० १८१३ ह्या वर्षी इंग्लंडच्या दरबारानें ईस्ट इंडिया कंपनीस वीस वर्षांच्या राज्यकारभाराची जी सनद दिली, तींत त्यांनीं जरी बुद्ध्या असा एक ठराव घातला होता कीं, त्या कंपनीनें हिंदुस्थानच्या रयत लोकांच्या शिक्षणाकडे दरसाल एक लाख तरी रुपये खर्चिले पाहिजेत, तरी त्याकडे दहा बारा वर्षांत कोणी पाहिलें नाहीं, आणि त्यांस त्याविषयीं कोणीं विचारिलेंही नाहीं ! शिवाय, इंग्रजी भाषा शिकण्यास लोक तयार नव्हते. “न वदेद् यावनीं भाषां प्राणैः कंठगतैरपि ” ही बहुत दिवसांची आठी त्यांच्या मनांत भरलेली होती. त्यामुळें मुलास इंग्रजी शिकण्यास बाक्षिसांची आणि पगाराची लालूच दाखवावी लागत असे. अशा खटपटीनें जे विद्यार्थी मुंबईत प्रथम तयार झाले, त्यांपैकीं शास्त्रीबाबा हे एक होते. हे इ० स० १८२४ त मुंबईतल्या एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट विद्यालयांत जाऊं लागले. ते स्वतः मोठे बुद्धिमान्,—किंबहुना एकपाठी,—विलक्षण मेहनती आणि स्वभावानें गरीब असल्याच्या योगानें, त्या विद्यालयांतले त्यांचे गुरु मिः मर्फी व मि. मेनवेरिंग ह्यांची मर्जी त्यांच्यावर फार बसली, आणि त्यांचा अभ्यास फार चांगला झाला. त्यांस त्यांचे गुरु नेहमीं शाबासकी देत असत. शास्त्रीबाबांचे सहाध्यायी दादोबा पांडुरंग, नारोजी फर्दूनजी, भाऊ महाजन, जनार्दन वासुदेवजी असे कितीएक तरुण गृहस्थ होते. त्यांतले कितीएक स्वपराक्रमानें मोठमोठ्या पदांस चढले होते, आणि यांच्या हातून आमच्या देशाच्या पुष्कळ कामगिन्या झालेल्या आहेत. त्यांविषयीं माहिती इतिहासांत आहे. तरी ह्यांची बरोबरी त्यांतल्या कोणाच्या-नेही करवत नसे. तेथला शास्त्रीबाबांचा अभ्यासक्रम इ० स० १८२८ च्या अखेरीस आटोपला. त्यांत ते काय काय शिकले हें कळण्यास कांहीं

मार्ग नाही; कां कीं, तेव्हां सध्याच्या सारख्या इयत्ता ठरलेल्या नव्हत्या, परीक्षा नव्हत्या, पदव्या नव्हत्या, आणि अभ्यासपत्रकेंही नव्हतीं. तरी फलावरून जर बीजाची किंमत करावयाची आहे, तर, ह्या प्रकरणीं एवढें सांगणें बस आहे कीं त्यांस सरकारनें इ० स० १८२९ ह्या वर्षीं, एल्-फिन्स्टन विद्यालयांत, गणितशास्त्राचे असिस्टंट प्रोफेसर, आणि इंग्लिश वाङ्मय व इतिहास ह्या विषयांचे प्रोफेसर नेमिलें ! तीं कामें त्यांनीं उत्तम रीतीनें करून दाखविलीं आणि मोठी शाबासकी मिळविली. हें सगळें फल चार वर्षांच्या अभ्यासाचें होतें, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे !

त्या वेळेच्या सुमारास देशामध्ये शिक्षणप्रसार करण्याचा विचार सरकारांत चालला होता. परंतु, देशस्थितीचें ज्ञान इंग्रज अंमलदारांस कमी असल्यामुळे, आणि तितका शहाणा आणि वजनदार कोणी एतद्देशीय गृहस्थ त्यांस मसलत देण्यास नसल्यामुळे, ते कांहींसे बुचकळ्यांत पडल्यासारखे झाले. शिक्षक कोणत्या प्रकारचे असावे, त्यांनीं काय शिकवावे, ते शिक्षक कसे तयार करावे, इत्यादि प्रश्न त्यांस बिकट वाटले. पण, शास्त्रीबावांनीं त्यांचा उलगडा तेव्हांच केला ! तें पाहून सगळ्या साहेबलोकांस मोठें आश्चर्य वाटलें; आणि तें सगळें काम त्यांनीं त्यांच्याच गळ्यांत घातलें. ही गोष्ट लिहितांना क्लेव्हसाहेबाच्या चरित्रांतल्या अर्काटावरच्या हल्ल्याच्या इतिहासाची आठवण झाल्याशिवाय राहात नाही. त्रिचनापल्लीचा वेढा उठविण्याची युक्ति त्याला सुचल्याबरोबर ती अंमलांत आणण्यास सरकारनें त्यावर त्याचीच योजना केली आणि ती चांगली साधली, हें सर्वास ठाऊकच आहे. परिस्थितीची माहिती सर्वास सारखी नसल्याकारणानें, भास जें करतां येण्यासारखें वाटेल, त्यांकडून तें करून घ्यावे, हीच सुराजनीति आहे. तीस अनुसरून ह्या शिक्षणास एक नॉर्मल स्कूल मुंबईस

काळबादेवीच्या रस्त्यावर स्थापावयाचें ठरलें. त्यांत शिक्षक शिकवून तयार करण्यास, स्वतः देशांत फिरून, गुजराथी व दक्षिणी तरुण लोक शास्त्रीबावांनीं निवडून आणले, त्यांच्या जेवणाखाणाची आणि अभ्यासाची सगळी व्यवस्था आपण स्वतः मोठ्या मेहेनतीनें पाहून, त्यांस उत्तम शिक्षक बनविलें, आणि गरज लागत गेली, तशी त्यांची योजना जागोजाग केली. हें येथें थोडक्यांत सांगतां आलें. पण ह्या कृत्यांत शास्त्रीबावांस पांच वर्षे अहोरात्र खपावें लागलें. तसें त्याचें फलही उत्तम आलें. त्यांच्या एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमधल्या शिष्यमंडळामध्ये भाऊ दाजी, नारायण दाजी, केरो लक्ष्मण छत्रे, दादाभाई नवरोजी, आत्माराम पांडुरंग, विनायकराव वासुदेवजी, नाना मोरोजी, इत्यादि नामांकित विद्यार्थी तयार झाले. ते वेगळ्या वेगळ्या प्रकारच्या उद्योगांत पडून मोठ्या नांवालौकिकी-कास चढले, हें येथें विशेष विवेचन करून सांगण्याची गरज नाही. शास्त्रीबावांनीं अध्यापकांचें काम इ० स० १८२९ पासून इ० स० १८४२ पर्यंत निर्वेधपणें मोठ्या संतोषानें केलें. त्यांत त्यांना मोठा आनंद वाटत असे. कां कीं, चित्तस्वास्थ्यास शिक्षकाच्या कामाइतकें अनुकूल दुसरें कोणतेंच काम नसतें. ह्यांतलें मुख्य बीज असें आहे कीं, त्यांत कधीं कोणाशीं वाईट व्हावें लागत नाही. शास्त्रीबावांस ह्या अध्यापकांचे कामावरून छत्रे ह्यांच्या पश्चात् सरकारनें शाळांच्या देखरेखीच्या कामावर बदललें. तेंही एक प्रकारचें शिक्षणच होतें. तें शास्त्रीबावांस आवडलें. त्यांत त्यांनीं शाळांस उत्तम पद्धति लावून दिली.

शास्त्रीबावांस मराठी, संस्कृत, इंग्रजी, फ्रेंच, ल्याटिन, ग्रीक, बंगाली, गुजराथी, हिंदुस्थानी, कानडी, तेलगू आणि फारशी इतक्या भाषा अवगत होत्या, असें त्यांच्या चरित्रांत लिहिलें आहे. तें प्रथमदर्शनीं खरें

देखील वाटत नाही. पण, ते खरोखर एकपात्री होते, ही गोष्ट जर खरी आहे, तर मग त्यांत संशय घेण्याचें कांहीं कारण नाही! आणि तेव्हां त्यांच्या परिचित मंडळीत तसा ग्रह होता. त्यांस कोशाचें कारण कधीच पडत नसे म्हणतात; आणि अध्ययन व अध्यापन ह्याखेरीज दुसरा व्यवसाय त्यांच्या मनास कधी शिवला नाही. तेव्हां त्यांस इतक्या भाषां येणें कांहीं अशक्य नव्हतें. त्यांतही त्यांस इंग्रजी भाषा फारच मार्मिकपणें कळत असे. त्याचें प्रमाण, त्यांचे जे कितीएक निबंध रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या आणि जॉग्रफिकल सोसायटीच्या दतरांत छापले आहेत, त्यावरून चांगलें पटत आहे. शिवाय, मेजर क्यांडी ह्यांच्या इंग्लिश-मराठी-कोशांतली एक मोठी चूक ह्यांनी काढिली, तिज-विषयी त्या साहेबांनी त्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेच्या शेवटी म्हटलें आहे:-

“ The writer would here mention that the phrase ‘ Death unprepared, ’ काळ आला होता, पण वेळ आला नव्हती, which is given in page 179 under death, is wrong. it should be ‘ Narrow escape from death. ’ For the correction of this error he is indebted to the late Bal Gangadhar Shastri who pointed it out in a note eulogistic of the work. ”

संस्कृतांत आणि इंग्रजींत जें अपरंपार ज्ञान भरलें आहे, तें स्वभाषेच्या द्वारे अल्पायासें आपल्या देशबंधूस प्राप्त व्हावें, अशी इच्छा शास्त्रीबावांच्या ठायीं नेहमीं उत्कट असे; आणि तिच्या परिपूर्णतेकरितां ते नेहमीं कांहीं तरी उद्योग करीत असत. त्यांतच ग्रंथलेखनव्यवसाय होता. त्यांनीं शाळांतल्या विद्यार्थ्यांच्या उपयोगाकरितां बालव्याकरण, नीतिकथा, सारसंग्रह, भूगोलविद्या, इंग्लंडदेशचा इतिहास, एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानच्या इति-

हासाचा संक्षेप, भूगोलशास्त्रगणितभाग, इत्यादि अनेक पुस्तकें मराठींत लिहिलीं. शिवाय, हिंदुस्थानांतील इंग्लिश राज्याचा इतिहासही त्यांनीं कितीएक ग्रंथांच्या आधारे लिहिला. ह्यांची भाषा शुद्ध, सरळ, गोड आणि सहज समजण्यासारखी आहे. तींत काठिण्य मुळींच नाही. ह्यांतलें बीज केरोपंतनाना असें सांगत वीं, इंग्रजी पुस्तकांतलें कलम मनःपूर्वक वाचायाचें, त्याचा आशय ध्यानांत आणायाचा, आणि मग तो एकदम लिहावयाचा, असा शास्त्रीबाबांचा पाठ असे. ते एक एक शब्द उगाळीत बसत नसत; आणि सामान्यत्वे सहज लिहावे तें सहज समजतें, हें तत्त्व ते जाणून होते. त्यामुळें त्यांच्या लिहिण्यांत संदिग्धता राहात नसे, चुक्या होत नसत, आणि खोडाखोड करावी लागत नसे. म्हणजे त्यांना चूक कशी ती सहसा माहीत नव्हती. ती केवळ वाङ्मयांतच नव्हे; तर ज्योतिषामध्ये, गुण्यांत पंचवीस आंकडे आणि गुणकांत पंचवीस आंकडे एवढाल्या मोठ्या गुणाकारांत देखील त्यांच्या हातून चूक झालेली कधीं आढळली नाही!

आपलें सरकारी काम संभाळून, ते फावल्या वेळांत पुष्कळ लिहित वाचीत असत; एक पळही व्यर्थ घालवीत नसत. प्राचीन शिलालेखांवर व प्राचीन इतिहासावर, रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या आणि जॉग्रॉफिकल सोसायटीच्या मासिक पुस्तकांत इंग्रजीमध्ये लिहून ते मोठमोठे निबंध छापवीत असत. त्याशिवाय, दर्पण म्हणून जें साप्ताहिक मराठी पत्र भाऊ महाजन काढीत असत, त्यांत हे अनेक विषयांवर लिहित असत. आणखी, दिग्दर्शन म्हणून एक मासिक मराठी पुस्तक शास्त्रीबाबा स्वतंत्रपणें कितीएक वर्षे चालवीत होते. त्यांत सगळे लेख लोकांतला भ्रम नाहीसा करण्याकरितां, आणि खऱ्या ज्ञानाचा प्रसार होण्याकरितां फार निःस्पृहतेनें लिहिलेले असत.

शास्त्रीबावांच्या मनास पाश्चात्य विचारांचा संस्कार पुष्कळ झाल्याच्या योगानें इकडच्या अज्ञानमूलक समजुतींविषयीं त्यांस नेहमीं वाईट वाटत असे; आणि तें अज्ञान दूर करण्याच्या हेतूनें प्रसंगोपात्त ते पुष्कळ बोलत आणि लिहीत. ग्रहणें, सुतक इत्यादिकांतल्या वेड्या समजुतींचा ते युक्तीच्या पोटीं निबंध करीत; आणि त्यांचें खरें स्वरूप जांव तोडून तोडून सांगत असत. पण, अज्ञान लोकांस तें पटेना. त्यावरून त्यांवर धर्मलंडपणाचा आरोप घालून, ते त्यांची निंदा करीत, आणि त्यांस बहिष्काराचें भय दाखवीत. तरी, ते कधीं खिजत नसत, आगळी शांति सोडीत नसत, आणि सगळे अपवाद निमूटपणें सोसून आपलें व्रत एकसारखें चालवीत असत. तें पाहून त्यांचे प्रतिपक्षी वरमत असत, त्यांच्या वाटेस फारसे जात नसत, आणि त्यांशीं आदरबुद्धानें वागत असत. शास्त्रीबावाही, त्यांच्या अजाणपणाबद्दल त्यांची कीव करून, होईल तितकें त्यांशीं मिळतें घेत असत; त्यांपासून ते वेगळे राहात नसत, तर त्यांस घेऊन चालण्याचा प्रयत्न करीत असत. म्हणजे जुना नवा पक्ष, असुधारक सुधारक, हें तेव्हां, कमजास्त मानानें, आतांच्या प्रमाणें असून, सुधारकांस त्रास भोगावा लागत असे. जनहिताचा उद्योग आणि छळ ही जोडी फार जुनी आहे. ती सहसा कोणाला फोडितां येत नाही.

ह्याप्रमाणें ग्रंथावलोकन, ग्रंथरचना, शास्त्रीय शोध, लोकांच्या अज्ञानाचें निरसन, ज्ञानप्रसार, इत्यादि पवित्र उद्योगांत मग्न असतां, व हिंदुस्थानाचा इतिहास, मानसशास्त्र, संध्या, इत्यादि विषयांच्या ग्रंथांचें मराठी भाषांतर लिहीत असतां, व मराठी भाषेचें विस्तृत व्याकरण, विधवाविवाहविचार, इत्यादि विषयांवर निबंध लिहिण्यास आरंभ केला असतां त्यांच्या जीवास असमाधान वाटूं लागलें, चैन पडेनासें झालें आणि

बरीच अशक्तता जाणवूं लागली. म्हणून, ते, एकांतीं, स्वस्थपणें थोडी विश्रंति घेण्याकरितां, कनकेश्वरीं जाऊन राहिले होते, आणि औषधोपचार करीत होते. परंतु त्यांचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. म्हणून ते परत मुंबईस आले. तेथें त्यांस इ. स. १८४६ च्या मे महिन्याच्या १७ व्या तारखेस देवाज्ञा झाली ! तेव्हां आमच्या लोकांप्रमाणेंच युरोपियन लोकही फार हळहळले. त्यांविषयींचे उल्लेख इंग्रजी वर्तमानपत्रांत आले आहेत. शास्त्रीबाबांच्या बायकोस आणि त्यांना एक मुलगा होता त्यास मिळून त्यांच्या पश्चात् पन्नास रुपये तहाहयात पेनशन सरकारने दिलें होतें. पण, तीं दोघेंही त्यांच्या मागून वर्ष दोन वर्षांच्या आंत वारलीं !

विनायक कौडदेव ओक.

पुष्प चवथें.

वक्तृत्वकलेचीं आद्यपीठें.

ग्रीस देशाचा इतिहास ज्यानें वाचला नाहीं त्यानें मानवी बुद्धीचे अद्भुत अद्भुत चमत्कार मुळींच पाहिले नाहींत असें म्हटलें पाहिजे. हा देश पृथ्वीच्या साऱ्या खंडांत अगदीं लहान जें युरोपखंड त्याच्या नकाशांतही पाहिला असतां पुरता टीचभरही भरणार नाहीं. पण येवढासा चिमुकला देश असतांही 'मूर्त लहान पण कीर्त मोठी,' या आपल्या भाषेंतील म्हणीप्रमाणें याच्या कीर्तीचा दुंदुभि आजपर्यंत साऱ्या जगभर वाजत आहे, व तसाच तो जगत्प्रलयावधि वाजत राहील ! याच्या-हून शंभरपट हजारपट मोठमोठाले असे दुसरे कित्येक देश आहेत, पण

चरील देश आकारमानानें येवढा लहान असतां त्यानें केवळ स्वतःच्या बुद्धिवळावर जें आपलें नांव गाजविलें आहे त्याची सर आजपर्यंत कोणत्याही अन्य देशास आली नाहीं, व पुढेंही येईलशी वाटत नाहीं! असो. या देशाविषयीं प्रस्तुत विषयाच्या संबधानें हेंच सांगावयाचें आहे कीं, वक्तृत्वाचा यांतच पहिल्यानें उदय होऊन तें लवकरच अगदीं कळसास जाऊन पोचलें; आणि येथूनच अन्य देशांत तें पसरून अद्यापही त्याचें वास्तव्य जें देशोदेशीं आहे त्याचें मुख्य कारण हाच देश होय. शिवाय दुसरें असें आहे कीं, प्रस्तुत कला याच देशांत जें पूर्णत्व पावली त्यावर वरचढ आज दोन हजार वर्षांत कोठेंही झाली नाहीं. असो; आतां या वक्तृत्वरूप महौघाचा उगम जर पाहूं गेलें तर तो आथेन्स शहरचें लोकसत्तात्मक राज्य होय हें तेव्हांच ध्यानांत येईल. या शहरीं प्रस्तुत राज्यप्रकाराचें स्वरूप जेथपर्यंत जाऊन पोचलें होतें तेथपर्यंत दुसऱ्या कोणत्याही ठिकाणीं तें प्राचीन काळीं पोचलें नव्हतें व अद्यापही कोणत्याही देशांत पोचलेलें नाहीं. संस्थानांतील अगदीं गरीबगुरिवांपर्यंत सर्वांचीं मते घेऊन मग जें ठरेल तो निकाल समजून त्याप्रमाणें जें काय होणें तें होत असे. तेव्हां अशा समयां साऱ्या लोकसमाजापुढें उभें राहून जो भाषण करील व आपल्या अभिप्रायास सर्वांचीं मते अनुकूल करून घेईल तोच संस्थानांत मुख्य होत असे, व सगळें राज्यसूत्र त्याच्याच तंत्रानें चाले. आथेन्स शहरीं मोठमोठे मुत्सद्दी जितके म्हणून होऊन गेले ते सर्व वरील वक्तृत्वगुणानें विशिष्ट होते, व तो गुण त्यांच्या ठायीं अप्रतिम असल्याच्या योगानेंच त्यांची सत्ता दीर्घकाळ अबाधित चालली. या मुत्सद्द्यांत शेवटला जो डिमोस्थेनीस त्याची वक्तृत्वशक्ति तर अद्याप जगभर गाजते आहे. मासिडन् प्रांताचा राजा फिलिप् यानें सगळा ग्रीस देश पादाक्रांत करण्याचा यत्न

मांडला असतां वरील वक्त्यासारखे जे कित्येक देशाभिमानी पुरुष होते त्यांच्या जिवास सारखी चटपट लागून गेली होती. त्यांनीं आपलो वक्तृत्व-शक्ति सर्व वेंचून व जेवढा म्हणून हातून प्रयत्न हाण्यासारखा होता तेवढा सर्व करून फिलिप् राजाशीं एकदां समरांगणांत गांठ घातली. या प्रसंगीं सगळीं बाकीचीं संस्थानें मासिडनाच्या विरुद्ध हांतीं. पण फिलिपाच्या कवाइतीपुढें व हिंमतीपुढें इतक्यांचाही टिकाव न निघून त्या एका लढा-इत सगळा देश एका सपाट्यास जो चीत होऊन गेला तो गेला ! त्यानें पुनः वर डोकें काढलेंच नाही ! असो; याप्रमाणें डिमास्थेनीस वगैरे देशाभिमानी लोकांच्या पक्षाचा जरी अगदी मोड होऊन गेला तरी त्यांचे श्रम सर्वथा व्यर्थ गेले असें नाही. कां कीं, जोंवर देशैकनिष्ठची ध वक्तृत्वाची या जगांत प्रशंसा होईल तोंवर त्यांचीं नांवे निघतीलच निघतील. फार तर काय, पण त्यांचा शत्रु जो फिलिप् त्यासही मोठमोठ्या सैन्यांचा धाक वाटत नसे, पण यांचा वाटत असे ! इतका कीं, आथेन्स शहरीं जे नामांकित बारा वक्ते होते त्यांस मोठमोठे लांच देऊन वश करून घेण्याचा त्यानें उद्योग चालविला होता; व तो काळ ग्रीसच्या उतरत्या पायाचाच असल्यामुळे त्या बारा जणांतही काहीं त्यास आंतून अनुकूल झाले ! असो; तर याप्रमाणें लोकसत्तात्मक राज्याच्या संबंधानें ग्रीस देशांत वक्तृत्वाचा उद्भव होऊन तें वर सांगितल्या इतक्या पूर्ण स्थितीस येऊन पोचलें होतें.

या ठिकाणीं विषयानिरूपणाच्या ओघानें सगळ्या ग्रीस देशांत, किंबहुना सगळ्या जगांत, जो अप्रतिम ठरला त्या डिमास्थेनीसाचें थोडसे वृत्त दिलें असतां अप्रासंगिक होणार नाही असें वाटते. यास्तव त्याचें संक्षेपतः कथन करतो. हा महाविख्यात वक्ता आथेन्स शहरी जन्मला. हा पुढें जरी वेवढ्या योग्यतेस चढला तरी याचें अंगचें साहित्य प्रथमतः कच्चेंच होतें. तें असें

कीं, आवाज कोता, उच्चार साफ नाहीं, आणि अंगविक्षेप श्रोत्यांचें चित्त वेधून टाकणारा असा नव्हता. यास्तव, हा जेव्हां एके प्रसंगां समेंत बोलावयास उभा राहिला तेव्हां सर्वांनीं वरील दोषांस्तव त्याची हुंरेवडी करून दिली. पण तीमुळें हा खचून न जातां त्यानें आपल्या अंगचे वरील दोष काढून टाकण्याविषयीं व वक्त्यास आवश्यक ज्या दुसऱ्या कित्येक गोष्टी त्या संपादन करण्याविषयीं सतत उद्योग चालविला. तो असा. त्याचा आवाज कोता होता, यास्तव तो मोठा व गंभीर करण्याकरितां त्यानें समुद्रतीरीं एकांतीं जावें, आणि समुद्राच्या प्रचंड लाटा उसळूं लागून त्यांची मोठी गर्जना होत असतां तेथें खूप मोठ्यानें आपलीं भाषणें म्हणावीं. तसेंच डोंगराच्या दरडीवरून खालीवर पळत जाण्याची सवय करून त्यास दम छोट नसे तो त्यानें छटेसा केला; आणि उच्चार तोंडांतून साफ होत नसे यास्तव तोंडांत बारीक गारगोट्या धरून त्यानें आपला शब्द बाहेर चांगला उमटेसा केला. याप्रमाणें वाणीचे जेवढे दोष होते तेवढे काढून टाकिल्यानंतर डिमॉस्थेनीसानें तिचें मोहकत्व वाढविणारे जे दुसरे कित्येक गुण ते आपल्या ठायीं आणण्याचा यत्न चालविला. आथेन्स् येथें रंगभूमीवर नाटकप्रयोग होत असत; यास्तव त्या कलेंत अत्यंत प्रवीण असणाऱ्या कांहीं नटांपाशीं तां अंगविक्षेपादिक शिकला. तसेंच आपल्या भाषणाची रचना प्रौढ, रसभरित व मनोवेधक अशी आपणास करतां यावी या उद्देशानें नामांकित इतिहासकार जो थुसिडिडीज् त्याचा ग्रंथ त्यानें आठदां आपल्या हातानें लिहून काढला ! असे; तर याप्रमाणें जेवढें अचाट श्रम कित्येक वर्षेपर्यंत जेव्हां डिमॉस्थेनीस यानें केले तेव्हां त्याच्या देश-बांधवांत त्याचें तेज पडून सर्वांवर त्याचा पगडा बसला; आणि देशहिताचीं मोठमोठीं कामें जीं त्यानें केलीं तीं त्याच्या हातून घडलीं !

मनुष्याच्या अंगचा कोणताही गुण पूर्णपणें प्रगट होण्यास तसाच कांहीं विशेष प्रसंग घडून यावा लागत असतो. असा प्रसंग डिमॉस्थेनीस यास कोणता घडून आला व त्यानें आपल्या देशाची सेवा केली ती कोणत्या संकटसमयीं केली हें सर्व इतिहासज्ञांस विश्रुत आहे. हा प्रसंग नुकता वर सांगण्यांत आलाच आहे, कीं मासिडन् प्रांताचा राजा फिलिप् यानें आपली सत्ता वाढवून सगळा ग्रीस देश काबीज करण्याचा बेत मांडला होता. असो; या प्रसंगां डिमॉस्थेनीसचे आवेशादि वक्तृत्वगुण सर्व प्रगट झाले. या समयांचीं त्यांचीं भाषणें इतकीं उत्कृष्ट आहेत कीं, तीं सान्या जगास मान्य होऊन तेव्हांपासून तशा प्रकारच्या सर्व भाषणांस त्याचेंच नांव प्राप्त झालें आहे ! म्हणजे एकाद्या मनुष्यावर ज्या भाषणांत खूप भडिमार करून सोडिला असतो त्यास इंग्रजी भाषेंत 'फिलिपिक्' असें म्हणतात ! या भाषणांचा मासिडन्च्या राजांस इतका धाक वाटे कीं, त्यांनीं डिमॉस्थेनीसास आपले स्वाधीन करण्याविषयीं आथेन्सच्या लोकांपाशीं अनेक वेळां बोलणीं केलीं आणि सरते शेवटीं वरील प्रांताच्या राजाच्या भयास्तवच या वक्त्यास विषप्रयोगानें आत्महत्या करणें भाग पडलें ! असो; तर येवढ्यांच्यांचा प्रभाव तीं भाषणें किती अत्युत्तम असतील याचें सर्वास सहज अनुमान करतां येईलच. त्यांचा मासला 'अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रहग्रंथां—' त आमच्या मराठी वाचकांस पाहण्यास सांपडेल. त्यावरून त्यांनीं मूळच्या ग्रीक ग्रंथाची कल्पना करावी !

दुसरें वक्तृत्वाच्या पीठाचें उदाहरण रोम. या शहरींही लोकसत्तात्मकच राज्यप्रकार चालत असल्यामुळें अगदीं पूर्वीपासून यथें वक्तृत्वगुणाची गरज पडून त्याची चहा असे. महाजन आणि सामान्यजन असे रोमन लोकांत दोन तट असून त्यांच्या भांडण्याच्या एका समयीं पहिल्या पक्षाकडील एका

चतुर वक्त्यानें इसापनीतीतील 'पोट आणि अवयव' ही गोष्ट. दुसऱ्यास सांगून तंटा मिटविला आणि दोघांची एकी केली ही गोष्ट इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. होवरून त्या वेळीं रोमन लोक किती तरी साधेभोळे होते व वक्तृत्वकला त्यांच्यांत किती आधींपासून होती हें स्पष्ट दिसतें. त्याचप्रमाणें पुढें पिन्हस् राजाचा मंत्री सिनियस्-ज्याची ख्याति इतिहासांत अशी लिहिली आहे कीं, त्याच्या चित्तवेधक बोलण्यानें जितकीं शहरे वश झालीं तितकीं त्याच्या धन्याच्या तरवारीनें झालीं नाहींत—तो रोम शहरीं येऊन त्यानें आपल्या अपूर्व वक्तृत्वानें रोमन लोकांसही क्षणभर तन्मय करून टाकलें असतां सद्धते शेवटीं एका वयोवृद्ध व अंध सभासदानें मुद्दाम सेनेट सभेंत येऊन सभेचें मोहजाल जेव्हां दूर केलें व पिन्हस् राजाचें कपट सर्वांच्या नजरेस आणून दिलें, तेव्हां त्यांचे डोळे उघडून त्यांनीं त्या वकिलास ताबडतोब रोम शहर सोडून जाण्याविषयीं हुकूम दिला; हीही गोष्ट इतिहास वेत्यांस माहीत आहे. तसेंच पुढें सिपियो, केटो वगैरे कित्येक नामांकित राजकारणी पुरुष प्रस्तुत कलेंत चांगले निपुण असून जो जो संस्थानिक कामांत पुढारी झाला त्यास त्यास वक्तृत्वगुण हा अवश्यच झाला. मेरियस् व सीझर हे दोघे मोठे प्रख्यात सरदार होऊन गेले, व काहीं वेळ हे दोघे सगळ्या राज्याचे आधारस्तंभच होऊन राहिले होते; तरी यांसही वरील कलेंत निपुणत्व संपादणें भाग पडलें. पहिल्याच्या वक्तृत्वाचा मासला वरील 'अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह—' पुस्तकांत एक आहे. दुसऱ्याची तर प्रस्तुत गुणांत इतकी परिपूर्णता होती कीं, खुद्द सिसरोनेंही त्याबद्दल त्याची प्रशंसा केली; आणि त्याच्या खालोखाल पायरी सीझराचीच अशी त्या वेळेस त्याची ख्याति होती! सीझराच्या मार्गे इतिहासप्रसिद्ध ब्रूटस व अँटनी यांचाही वक्तृत्वगुणाविषयीं लौकिक होता. या दोघांचीं भाषणें शेक्सपीयर

कवीनें आपल्या सर्वप्रसिद्ध नाटकांत मोठीं खुबदार घातलीं आहेत. तीं वाचलीं असतां रोम शहरांत घडलेला तो महाप्रसंग जसा काय टळटळीत डोळ्यांपुढें उभा राहतो. तसेंच त्यांवरून वक्तृत्वाचें सामर्थ्य केवढें आहे हेंही स्पष्ट दिसून येतें. पहा कीं, ज्याप्रमाणें वाऱ्याच्या सोसाऱ्यानें समुद्रचा समुद्र सगळा हव्या त्या दिशेला उचंबळला जातो, त्याप्रमाणें पहिल्या वक्त्यानें म्हणजे ब्रूटसानें आपलें वेतावेताचें संक्षिप्त भाषण करतांच सगळ्या लोकांची खात्री झाली कीं, सीझराला मारला तो ठीक मारला ! सगळ्या लोकांच्या स्वातंत्र्यावर जो उठला होता त्या दुष्टास यथायोग्य शासन झालें ! पण तेंच अँटनीनें आपल्या करुणरसभरित भाषणास आरंभ करतांच सगळे मान एकदम फिरून गेलें ! जे लोक नुकतेच सीझराला शिऱ्या देत होते त्यांसच त्यांचें यथार्थ गुणवर्णन ऐकून मोठा गहिवर आला; आणि ज्या ब्रूटस वगैरे मारेकरी लोकांची त्यांनीं नुकतीच प्रशंसा केली होती तेच त्यांचीं घरेंदारे जाळून पोळून फस्त करण्याकरितां मोठ्या आवेशानें दांत ओंठ चावीतच त्यांच्या पाठोपाठ निघाले ! तेव्हां वक्तृत्वाच्या अद्भुत सामर्थ्याचें आणखी दुसरें कोणतें उदाहरण पाहिजे ?

विष्णुशास्त्री चिपळुणकर.

पुष्प पांचवें.

भारताचें काव्यदृष्ट्या श्रेष्ठत्व.

महाभारताचा वाढलेला भाग काढून टाकला किंवा त्याच्याकडे कांन्हाडोळा केला असतां व्यासांची मूळ कृति आपल्या समोर एखाद्या

अति सुंदर इमारतीप्रमाणें उभी राहते, या कृतीचें सौंदर्य कसें आहे, याचा आपण येथें थोडासा विचार करणें अप्रशस्त होणार नाहीं. जगता-मध्ये जी चारपांच अत्यंत उदात्त व रमणीय महाकाव्यें आहेत, त्यांहूनहि श्रेष्ठ दर्जाचें हें व्यासांचे आर्षमहाकाव्य आहे, असें आपल्यास म्हणतां येतें. महाकाव्याचें लक्षण होमरच्या इलियडवरून ग्रीक लोकांचा तत्त्वज्ञानी आरिस्टॉटल यानें असें केले आहे:—“महाकाव्याचा विषय एक असून तो एखादा मोठा अति विस्तृत व महत्त्वाचा प्रसंग असावा; त्यांतील मुख्य मुख्य पात्रें उच्च वर्णांतील असून त्यांचें चरित्र उदात्त असावें; ग्रंथांतील भाषा वृत्तें गंभीर असावीं आणि या काव्यांत नानाप्रकारचीं संभाषणें व वर्णनें असावीं.” हें पाश्चात्य विद्वानांनीं महाकाव्याचें दिलेले लक्षण आपल्या इकडील साहित्यशास्त्रकारांनीं दिलेल्या लक्षणाहून फारसें भिन्न नाहीं. या चार बाबतींसंबंधानें आपण येथें क्रमशः खुलासा करूं.

भारतीय युद्ध आपल्या काव्याचा मुख्य विषय आहे. हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासांत भारतीय युद्धाहून जास्ती महत्त्वाची गोष्ट कोणतीच नाहीं. हिंदुस्थानची प्राचीन संस्कृति या वेळेस कळसास पोंचली होती. हिंदुस्थानच्या अवनतीला जो प्रारंभ झाला तो याच वेळेपासून. ही अवनति आजपर्यंत हळुहळु वाढतच चालली आहे. यामुळे भारतीय युद्ध म्हणजे कलियुगाचा प्रारंभ असें आपल्या लोकांनीं ठरविलें आहे. सारांश, भारतीययुद्धापेक्षां जास्त महत्त्वाच्या प्रसंगाची कल्पना करतां येणें अशक्य आहे. भारतीययुद्धाच्या प्रसंगाहून अति विस्तृत व ज्यांस्त गुंतागुंतीचा प्रसंगही सांपडणें कठिण आहे. या प्रसंगाच्या एकेक अल्प भागावर संस्कृतांतील पंचमहाकाव्यांपैकीं दोन महाकाव्यें रचलीं गेलीं आहेत. भार-वांचे किरातार्जुनीय काव्य अर्जुनाच्या पाशुपतास्त्र-प्राप्तीच्या भारतीय कथेवर

रचलें गेलें आहे, व माघकाव्य शिशुपालवधावर रचलें गेलें आहे. नैपथ्य-काव्यही महाभारतान्तर्गत नलदमयंतीच्या कथेवर राचलें गेलें आहे. सारांश, भारतीययुद्धप्रसंग हा इतका विस्तृत आहे की, त्याच्या एकेक शाखेवर एकेक संस्कृत महाकाव्य रचलें जाऊं शकेल. महाभारतामध्ये नुसती भारतीय युद्धकथाच नसून पांडवांचें समग्र चरित्र आहे, असें कोणी म्हणेल. पण महाभारताचा मुख्य विषय भारतीययुद्ध असलें तरी हें युद्ध झालें कसें व त्याचा पुढें परिणाम कसा झाला, याचें वर्णन यांत येण्याची आकांक्षा साहजिकच उत्पन्न होते. यामुळें पांडवांचें पूर्वचरित्र व उत्तर-चरित्र त्यांत दिलें आहे, असेंच म्हटलें पाहिजे. हीं दोन्ही चरित्रें फार थोडक्यांत दिलीं आहेत, हें येथें लक्षांत घेतलें पाहिजे. म्हणजे आरंभाचीं आदिपर्व, सभापर्व व शेवटचीं आश्रमवासी वगैरे पर्व हीं लहान लहान आहेत व मधल्या उद्योगपर्वापासून युद्धासंबंधाचीं पर्व मोठ्या विस्तृत प्रमाणावर आहेत. तात्पर्य, महाभारताचा विषय भारतीययुद्धच मानला पाहिजे. किंबहुना, व्यासांच्याच शब्दांनीं त्यांच्या महाकाव्याचा विषय सांगावयाचा तर तो नरनारायणांचा जय, अर्थात् श्रीकृष्णार्जुनांचा विजय हाच होय, हें नमनाच्या श्लोकांवरून व्यक्त होत आहे.

महाभारतांतील कथानकाचें स्वरूप इतकें विस्तृत आहे, तरी तें एक-जीव झालेलें असून त्यांत विस्कळितपणा मुळींच नाही. त्यांतील व्यक्ति इतक्या अनेक व निरनिराळ्या स्वभावाच्या आहेत की, शेक्सपिअरच्या अनेक नाटकांतील व्यक्ति एका महाभारतामध्ये ग्रथित केलेल्या आहेत. महाभारतांतील कथानक इतकें विस्तृत आहे तरी त्यांतील विस्तृतपणा याहूनही मोठा होण्यासारखा आहे. किंबहुना, ग्रंथकारानें आपल्या मुख्य विषयाकडे म्हणजे युद्धाकडे लक्ष ठेविलें होतें आणि प्रसंगोपात्त विषयांतर

करण्याविषयी आपलं लक्ष गुंतलं जाऊ दिलं नाही. याच्या प्रत्यर्थ एक गोष्ट सांगू. दुर्योधनाच्या लग्नाची हकीकत भारतांत नाही; किंबहुना त्याच्या पत्नीचं नांव सबंध महाभारतांत कोठं आलंलं नाही. मग तिच्याविषयी जास्त उल्लेख किंवा तिचं भाषण किंवा तिची एखादी दुसरी कृति यांचं नांवच नको ! हं वाचून वाचकांस कदाचित् आश्चर्य वाटेल. अलाकडील कवींनीं दुर्योधनाच्या स्त्रीचं नांव 'मानुमती' असं दिलं आहे व तिच्या-विषयी कांहीं गोष्टीही रचल्या आहेत. पण या सर्व गोष्टी खोट्या आहेत. कारण, महाभारतांत तिचं नांव सुद्धां नाही ! इलियडमध्ये प्रतिनायक हेक्टर याच्या स्त्रीचं नांव अँड्रोमॅको असून ज्या वेळेस तो लढाईस जातो आहे त्या वेळचा त्याच्यामधोल करुणायुक्त संवाद त्यांत वर्णिलेला आहे. परंतु भारतांतील प्रतिनायक दुर्योधन याच्या पत्नीचा एखादाही संवाद महाभारतकारानें घातला नाही. यांत त्याचें विशेष कौशल्य दिसून येतं, असंच आम्हांला वाटतं. कारण, दुर्योधनाची जी हद्दी व मानी भूमिका व्यासांनीं रंगविली आहे, त्या भूमिकेवर, लढाईस निघतांना प्रियपत्नीचा निरोप घेतेवेळीं त्याच्या डोळ्यांतून एखादाही अश्रुबिंदु निघालेला कवीनें वर्णिला असता, तर त्यामुळं डाग पडला असता. सारांश, येथं कवीचें चातुर्य विशेष दृष्टीस पडतं, असंच म्हटलं पाहिजे. परंतु दुर्योधन क्रूर किंवा निर्दय होता, व त्याचें आपल्या बायकोवर प्रेम नव्हतं, असं मात्र यावरून अनुमान करणें बरोबर होणार नाही. कारण, ज्या वेळेस गदायुद्ध होऊन मांडो फुटून दुर्योधन रणांगणावर विव्दळत पडला, त्या वेळेस महाकवि व्यासांनीं त्याच्या विलापांत मातापित्यांच्या आठवणीबरोबर बायकोचीही आठवण मोठ्या खुबीनें घातली आहे; व "हे लक्ष्मणमातः, तुझी माझ्यावांचून काय गति होईल ?" असे शब्द त्याजकडून वदविले आहेत. असो. महा-

भारताचा विषय अतिशय मोठा आहे तरी त्याहूनही तो अतिशय विस्तृत होण्यासारखा आहे हे यावरून वाचकांच्या ध्यानांत येईल.

महाभारताचे संविधानक अत्यंत विस्तृत असूनही महाकवि व्यासांनी त्यास संकलित ठेवून दुसऱ्या बाजूला लक्ष्य दिले नाही, याचे प्रत्यंतर आणखी एक दग्यासारखे आहे. महाभारताचा मुख्य वर्ण्य विषय भारतीय-युद्ध हा असल्याने भारतीययुद्धाव्यतिरिक्त इतर गोष्टी वाढवून व्यासांनी सांगितल्या नाहीत, याला दुसरे प्रत्यंतर श्रीकृष्णाचे चरित्र हे होय. श्रीकृष्णाचे चरित्र जितके भारतीययुद्धाशी संलग्न आहे, तितकेच महाभारतांत दिले आहे. त्याचे बालचरित्र यांत कोठेच दिले नाही. रुक्मिणीविवाहाची सुरस कथा व श्रीकृष्णाच्या इतर विवाहांच्या संबंधी हकीकती यांत कोठेच दिल्या नाहीत. त्यांचा अप्रत्यक्ष उल्लेख कोठे कोठे संभाषणांत येतो, परंतु साद्यंत हकीगत यांत कोठेच दिलेली नाही. वाचकांस सामान्यतः ही ग्रंथाची उणीव वाटते. परंतु हे तसे नसून यांत कवीचे कौशल्यच आहे. मुख्य विषयाला सोडून दुसऱ्याच विषयाचे वर्णन करित बसणे हा दोष आहे. म्हणूनच व्यासांनी श्रीकृष्णाचे चरित्र भारतांत घातले नाही. ही बाह्यतः भासणारी उणीव सौतीने हरिवंश हे खिलपर्व जोडून भरून काढिली व अशा रीतीने वाचकांची जिज्ञासा तृप्त केली. असो. महाभारताचा विषय अति विस्तृत व महत्त्वाचा आहे. ज्या युद्धांत अठरा अक्षौहिणी म्हणजे बावन लक्ष वीर गुंतले होते व ते एकमेकांशी इतक्या निकराने लढले की, एका पक्षाचे सात आणि दुसऱ्या पक्षाचे तीन मिलून शेवटी अवघे दहा वीर जिवंत राहिले, ते युद्ध होमरच्या इलियडच्या युद्धाच्या मानाने फारच मोठे होते, यांत बिलकूल शंका नाही.

पण भारतीययुद्धाचे महत्त्व याहूनही अधिक आहे. हिंदुस्थानातील बहु-

तेक सर्व राजे या युद्धांत होते, इतकेंच नव्हे तर हिंदुस्थानांतील सध्यांचीं प्रसिद्ध राजकुलें आयल्या वंशावळी भारतीययुद्धांतील वीरांपर्यंत नेऊन पोचवितात. यामुळें या युद्धाला राष्ट्रीय महत्त्व आलें आहे; किंबहुना भारतीययुद्धाला हें महत्त्व पहिल्यापासूनच आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. कौरवांची संस्कृति उच्च दर्जाची असून कुरूचें नांव ब्राह्मणांपासूनच्या वैदिक वाङ्मयांत वारंवार येतें. ती सौतीनें वाढविली असें म्हणतां येत नाहीं. श्रीकृष्णाचा संबंध या युद्धाशीं असल्यामुळेंही या युद्धास राष्ट्रीयत्व आलें आहे. कारण, श्रीकृष्ण हा धर्म, नीति व तत्त्वज्ञान या तिन्ही बाबतींत राष्ट्रीय महत्त्वाचा पुरुष होता. याजविषयीं आपणांस पुढें विस्तारानें सांगावयाचें आहे. असो, तर ज्याप्रमाणें ट्रोजनयुद्ध हें ग्रीकांस राष्ट्रीय युद्ध वाटतें, त्याप्रमाणेंच भारतीययुद्ध हें भारतवासीयांस राष्ट्रीय महत्त्वाचें वाटतें. या रीतीनें या महाकाव्याचा विषय अत्यंत महत्त्वाचा, विस्तृत व राष्ट्रीय स्वरूपाचा आहे. आतां महाकाव्याच्या दुसऱ्या अंगाकडे म्हणजे बाबीकडे वळूं.

महाभारतांतोळ व्यक्ति अत्यंत उदात्त चरित्राच्या आहेत, हें विस्तारानें सांगणें नको. युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन, कर्ण, व द्रोण, व सर्वांत श्रेष्ठ असा भीष्म यांचीं चरित्रें, धर्म व नीति यांच्या आचरणांत जीविताचाही त्याग झाला तरी पतकरेल, अशा प्रकारचें उदाहरण हिंदुस्थानांतील आर्य लोकांच्या हृत्पटलावर ठसवून देण्यास आज हजारों वर्षे समर्थ झालीं आहेत. श्रीकृष्णाचें चरित्र तर अद्वितीयच आहे. त्याचें इंगित व महत्त्व विस्तारानें वर्णन करावयाचें आहे. त्याचप्रमाणें दुर्योधनाची भूमिकासुद्धां उदाहरण घेण्यासारखी आहे. त्याच्या चरित्राचा ओघ जरी वाइटाकडे वळलेला आहे, तरी त्याचा अढळ निश्चय, त्याचा मानीपणा—जो सार्वभौमत्व किंवा

मृत्यु यांच्यामधील पायरीस शिवला नाही—त्याचें मित्रप्रेम व एकंदर राजनीति हीं खरोखर वर्णन करण्यासारखीं आहेत. यांत व्यास-कवीनें होमर किंवा मिल्टन याजवरही कडी केली आहे. होमरचा प्रतिनायक हेक्टर हा अनुकंपनीय स्थितींत आहे. तो जरी आपल्या देशाची सेवा करण्यास तत्पर झालेला आहे, तरी आपल्या प्रेमळ पत्नीचा निरोप घेतांना व आपल्या लहान मुलांचें चुंबन घेतांना त्याचें मनोधैर्य खचलेलें दिसतें! मिल्टनचा प्रतिनायक इतका दुष्ट व जोरदार दाखविला आहे कीं, तो नायकाहूनही उठावदार दिसतो; किंबहुना काव्याचा तोच नायक आहे असेंहि वाटू लागतें! असो. महाभारतांतील स्त्रिया इलियडमध्ये वर्णन केलेल्या स्त्रियांपेक्षां फारच वरच्या दर्जाच्या आहेत. हेलनूला द्रौपदीच्या नखाचीहि सर येणार नाही. अँड्रोमॅकीसुद्धां द्रौपदीच्या बरोबरीला पोहोंचत नाही. कविश्रेष्ठ व्यास यांनीं द्रौपदीची जी भूमिका वर्णिली आहे, ती खरोखरच अद्वितीय आहे. तिचा धीर व गंभीर स्वभाव, तिचें पातिव्रत्य, तिची गृहदक्षता हीं अनुपम आहेत. इतकें असूनही ती मानवी स्वभावाला सोडून नाही. तिला आपल्या पतीविषयीं स्त्रियांस शोभेल असा राग येतो. ती कधी कधीं पतिव्रता स्त्रियांस साजेल असा हट्ट धरते. ती खरी स्त्री असून हेक्टरच्या बायकोप्रमाणें सूत कांतीत बसत नाही, तर ती रजपूत स्त्रियांस योग्य असें धैर्याचें काम करिते. कौरवसभेंत द्यूत-प्रसंगीं तिच्यावर जो अनर्थ ओढवला, त्या प्रसंगीं तिचें मनोधैर्य खचलें नाही व तिनें सभेस असा प्रश्न केला कीं, त्यानें सर्व सभासदांना निरुत्तर करून सोडलें, व शेवटीं आपल्या पतींस दास्यांतून मुक्त करून ती त्यांच्याबरोबर अरण्य-वासास आनंदानें गेली. कुंतीची भूमिका अशीच उदात्त आहे. विदुराच्या घरीं असतांना, पांडवांचा अरण्यवास संपल्यानंतर तिनें श्रीकृष्ण भेटीस

आले, त्यावेळेस त्यांजबरोबर आपल्या पुत्रांस जो निरोप पाठविला, तो रजपूत स्त्रीस साजेल असाच होता. विदुलासंवादरूपी हा निरोप अत्यंत रोमहर्षण आहे. क्षत्रिय पुत्रांनीं मरावें किंवा जिंकावें, पण भिक्षा मागूं नये, असा तिनें त्यांत पांडवांस सणसणीत उपदेश केला ! हें तिचें करणें स्वतःच्या फायद्यासाठीं नव्हतें. कारण, पांडवांना राज्य मिळाल्यावर ती त्यांच्या येथे फार दिवस राहिली नाहीं, तर धृतराष्ट्राबरोबर वनांत तपश्चर्या करण्यास निघून गेली. “तूच आम्हांस लढाईस उद्युक्त केलेंस आणि तूं आमचें ऐश्वर्य न भोगतां वनांत कां जातेस ?” असें भीमानें विचारलें असतां तिनें उत्तर दिलें, “मीं आपल्या पतीच्या वेळीं राज्याचें ऐश्वर्य पुष्कळ भोगलें आहे. मीं तुम्हांस जो निरोप पाठविला तो माझ्या हिताकरितां नव्हे, तुमच्या हिताकरितां, तुम्हीं भिक्षा मागूं नये, म्हणून !” तिनें पांडवांस केलेला शेवटचा उपदेश तर सोन्याच्या अक्षरांनीं लिहून ठेवण्यासारखा आहे. तो असा—

‘धर्मो वो धीयतां बुद्धिर्मनो वो महदस्तु च ।

“तुमची बुद्धि धर्माचरणावर स्थिर असो. तुमचीं मनें संकुचित नसून मोठीं असोत !” सबंध महाभारताचें तात्पर्य एका श्लोकाधीत सांगावयाचें असेल तर तें हें आहे.

द्रौपदी, कुंती, गांधारी, सुभद्रा, रुक्मिणी इत्यादि महाभारतांतील स्त्रिया उदात्त चरित्राच्या आहेत; पण त्यांत मानवी स्वभावाची चुणुक महाकवि व्यासांनीं दर्शविली आहे. सुभद्रेच्या लग्नसमयीं द्रौपदीनें आपला मत्सर अर्जुनास प्रदर्शित केला, असा भारतांत उल्लेख आहे.

कुंतीचें कर्णाविषयींचें पुत्रप्रेम युद्धानंतरही प्रगट झालेलें आहे. उत्तरेनें बृहन्नडेस लढाईतून चांगली चांगली वस्त्रें बाहुल्याकरितां घेऊन ये असें सांगितलें, वगैरे उदाहरणें देतां येतील.

महाभारतांतील एकंदर व्यक्ती उदात्त स्वरूपाच्या आहेत, इतकेंच नव्हे तर त्यांत मधून मधून वर्णन केलेल्या देवतांचें चरित्रही उदात्त आहे. या बाबतींत होमरच्या इलियड्पेक्षां महाभारताचें कौशल्य अधिक आहे. इलियड्मध्ये वर्णन केलेल्या ग्रीक देवता माणसांपेक्षांही वाईट रीतीने वागतात. त्या एकमेकांशीं भांडतात व एकमेकांस मारतात. त्यांचें देवता-स्वरूप बहुतेक नष्टप्राय झालेलें आहे. महाभारतांत देवांचें जें वर्णन आहे, तें अशा प्रकारचें नाहीं. मानवी प्राण्यांच्या व्यवहारांत ते सहसा पडत नाहींत. क्वचित् पडल्यास ते देवांप्रमाणेंच वागतात. एक उदाहरण आपण येथें घेऊं. कर्णास सहजकवच होतें, तें अर्जुनाकरितां, काढून घेण्याच्या इराद्यानें इंद्रानें एक युक्ति योजली. ब्राह्मणानें कांहीं मार्गतलें तर त्यास नाहीं म्हणावयाचें नाहीं, असा कर्णाचा पण होता. तो जाणून इंद्रानें ब्राह्मणाचें स्वरूप घेऊन कर्णाजवळ त्याचीं कवचकुंडलें मागितलीं. दानशूर कर्णानें तीं त्यास दिलीं. परंतु इंद्र साधारण मनुष्याप्रमाणें कवचकुंडलें बगलेस मारून निघून गेला नाहीं, तर त्यानें देवस्वभावाप्रमाणें आचरण केलें. तो संतुष्ट होऊन 'तुला वाटेल तो वर माग,' असें कर्णास म्हणाला. कर्णानें त्याजपाशीं अमोघ शक्ति मागितली व कर्ण ती अमोघ शक्ति अर्जुनावरही चालवील, हें ठाऊक असूनही इंद्रानें ती शक्ति त्यास दिली ! तात्पर्य, महाभारतांतील देवचरित्र देवांप्रमाणेंच उदात्त आहे. हा भारताचा इलियड्पेक्षांही विशेष गुण आहे.

आतां आपण कवीनें आपल्या भूमिकांचे स्वभाव व आपली गोष्ट कशी वठविली आहे, ह्या मुद्याकडे वळूं. स्वभावाचें उद्घाटन निरानराळ्या वर्णनांनीं, विशेषतः भाषणांनीं होतें. या बाबतींत महाभारताचा दर्जा सर्वांत श्रेष्ठ लागेल. महाभारताचें रमणीयत्व त्यांतील संभाषणांत आहे.

त्यांतील संभाषणांसारखीं जोरदार भाषणें काचितच आढळतील. त्या भाषणांनीं निरनिराळ्या भूमिका उत्तम रीतीनें व्यक्त होतात. या भाषणांचीं येथें दोनचार उदाहरणें देऊं. आदिपर्वातील रंगाच्या वेळां दुर्योधन, कर्ण अर्जुन व भीम यांजमधील झालेलीं भाषणें, सभापर्वांतील शिशुपाल व भीष्म यांजमधील भाषणें, वनपर्वाचे प्रारंभीं युधिष्ठिर, भीम व द्रौपदी यांजमधील भाषणें किंवा द्रोणपर्वांत धृष्टद्युम्नानें द्रोणास मारले त्यावेळेस धृष्टद्युम्न, सात्यकी, अर्जुन व युधिष्ठिर यांजमधील भाषणें, हीं पाहण्यासारखीं आहेत. श्रीकृष्णाचें कौरवसभेंतील भाषण सर्वांत शिरोभूत आहे. कर्णपर्वांत कर्णाच्या रथावर चालून जाण्याच्या वेळीं अर्जुनास केलेलें प्रोत्साहक भाषण त्याच तोडीचें आहे. हीं व इतर भाषणें भारताच्या कर्त्यांच्या उत्तम कवि-त्वाची साक्ष पटवितात. भारतांतील व्यक्तींच्या भाषणांचा विशेष हा आहे कीं, तीं सणसणीत व निर्भय असतात. उदाहरणार्थ, विदुर दुर्योधनास जो उपदेश करतो, त्यांत त्याची खरमरीत निर्भत्सना करण्यास तो मार्ग पुढें पहात नाही. कदाचित् विदुराची वडीलपणाची स्थिति त्यास अनुकूल होती, असें म्हणतां येईल. पण शकुंतलेला असला आधार नव्हता. असें असूनही तिचें भाषण निर्भय व सदाचारसंपन्न सद्गुणी आश्रमवासी मुलास शोभण्यासारखें आहे. कालिदासाची शकुंतला व व्यासांची शकुंतला यांत जमीन अस्मानाचें अंतर आहे. ज्या वेळेस दुष्यन्तानें शकुंतलेस भर राज-सभेंत सांगितलें, “मीं तुला कधीं पाहिलेंही नाहीं; मग तुझ्याशीं लग्न करण्याची गोष्टच कशाला ?” त्या वेळेस कालिदासाच्या शकुंतलेप्रमाणें ती मूर्च्छित होत नाहीं; तर ‘ज्या तुला सत्याचा आदर नाहीं त्या तुझा सहवासच नको ! सत्य पतिपुत्रापेक्षांही अधिक मूल्यवान् आहे !’ अस म्हणत ती सभा सोडून जाऊं लागते !

कंर्णपर्वातील शल्य व कर्ण यांजमधील भाषण अशाच प्रकारचें सण-सणीत व जोरदार आहे. यांतच हंसकाकीय कथानक आलें आहे. तें अतिशय सुंदर आहे. नीतीचें तत्त्व मनावर ठसविण्यासाठीं सांगितलेल्या पशुपक्ष्यांच्या गोष्टींचें हें सर्वांत जुनें व सुंदर उदाहरण आहे. ही तज्हा इसोपनें सुरू केली असें नसून ती प्राचीनतर आहे व व्यासांच्या काव्यांत आलेल्या दोनतीन गोष्टी याचें उदाहरण होत. व्यासांच्या संभाषणांतून अनेक नीतितत्त्वांचा उपदेश वाचकांच्या मनावर ठसतो व सत्यवादित्व, ऋजुता, स्वकार्यदक्षता, आत्मनिग्रह, योग्य अभिमान, औदार्य इत्यादि सद्गुणांचा परिपोष होतो. महाभारतामध्ये आत्मगत भाषणें नाहींत. पाश्चात्य ग्रंथांमध्ये आत्मगत भाषणें हा एक महत्त्वाचा भाग असतो, किंबहुना, तीं वक्तृत्वपूर्ण करण्याचा त्यांचा कटाक्ष असतो. आपल्याकडील ग्रंथांत बहुतकरून असलीं भाषणें असत नाहींत, निदान महाभारतांत तरी तीं नाहींत. वस्तुस्थिति पाहिली तर आपण आत्मगत भाषणें करीत नाहीं, चिंता करीत असतो. पण त्यांत शब्दांचा किंवा इतर गोष्टींचा विशेष विचार नसतो. असो. हा प्रश्न निराळा आहे.

महाभारतांतील वर्णनाची शैली उच्च दर्जाची आहे व तीं वर्णनें होमर किंवा मिल्टनपेक्षां कमी शक्तीची नाहींत. हकीकत सांगतांना कोण-च्याही प्रकारचा घोंटाळा नसून शब्द सरळ व जोरदार असतात, व देखाव्यांची, स्त्रीपुरुषांच्या स्वरूपांची, स्वभावाची व पोशाखांची वर्णनें सुंदर व हुबेहुब असतात. व्यासांचीं प्रत्यक्ष युद्धांचीं वर्णनें तर फारच सरस आहेत, किंबहुना अद्वितीय आहेत असेंही म्हटलें तरी चालेल. कोठें कोठें वारंवार तेच तेच प्रसंग आल्यामुळें वाचकांस कंटाळा येतो, परंतु हे प्रसंग बहुधा सौतीनें वाढविलेले असावेत. याशिवाय ज्या वेळेस लढाईत मुख्य

शस्त्र धनुष्यबाण होतें व ज्या वेळेस रथांचीं बहुधा द्वंद्वयुद्धें होत, त्यावेळीं युद्धाचे प्रसंग कसे होत, याची कल्पना आपण आपल्या मनासमोर आणली पाहिजे. रथयुद्ध व गजयुद्ध हें हल्लीं शेंकडों वषें अस्तित्वांत नसल्यामुळे त्यांतील करामतीची व शौर्याची आपल्यास कल्पना होत नाही. यामुळे व्यासकृत वर्णनें कधीं कधीं कंटाळवाणीं व काल्पनिक वाटतात. अशा युद्धांतही जे शेंकडों भिन्न भिन्न प्रसंग उत्पन्न होतात, ते सर्व मोठ्या वारकाईनें व वक्तृत्वानें वर्णन केले आहेत. महाभारतांतील युद्धप्रसंगांचीं पुराणें ऐकून, वीररस उत्पन्न झाल्याशिवाय राहात नाही, व महाभारताच्या श्रवणापासूनच शिवाजीमहाराजांसारख्या वीरांना शौर्याची स्फूर्ति झाली, हें प्रसिद्ध आहे:

सृष्टिसौंदर्याचीं वर्णनें महाभारतांत विपुल नाहींत व तीं रामायणांतील वर्णनाइतकीं सरस नाहींत. तथापि, इतर काव्यांहून महाभारताचा दर्जा वरच लागेल. कारण हीं वर्णनें प्रत्यक्ष पाहाणारांचीं आहेत. वनपर्वांतील हिमालयाचें वर्णन जो त्या बर्फाच्छादित उंच प्रदेशांत प्रत्यक्ष राहिला आहे, त्याच्याच तोंडून निघण्यासारखें आहे. द्रौपदी व पांडव हे ज्या एका वावटळींत सांपडले तशा वावटळी हिमालयांतच येतात, व तिचें वर्णन या प्रदेशांत राहणाऱ्या कवीनें केल्याप्रमाणेंच सरस व वस्तुस्थितीस धरून आहे. गंधमादनपर्वताचें वर्णन मात्र कदाचित् अतिशयोक्तीनें भरलें असल्यामुळे काल्पनिक वाटेल. पण गंधमादन हा पर्वतही कांहींसा मेरू-प्रमाणें काल्पनिक मानावा लागेल.

महाभारतांतील स्त्रीपुरुषवर्णनें फार सुंदर व मर्यादायुक्त आहेत. अलीकडच्या संस्कृत कवीप्रमाणें स्त्रियांच्या सौंदर्याचीं वर्णनें ग्राम्य तऱ्हेचीं नाहींत. युधिष्ठिरानें केलेलें द्रौपदीचें वर्णन यथे देण्यासारखें आहे. “ उंच

नाहीं अथवा ठेंगणी नाहीं, लह नाहीं किंवा किरकोळ नाहीं, जिचे डोळे व श्वास शरदःतूतील कमलाच्या पानाप्रमाणें मोठे व सुगंधयुक्त आहेत; मनुष्यास आपली स्त्री जितकी सुंदर असावी असें वाटतें, तितकी सुंदर, जी माझ्यानंतर झोपीं जाते, व माझ्या अगोदर उठते, अशी माझी स्त्री द्रौपदी मी पणाला लावतो. ” असो. बृहन्नडेच्या वेषांतील अर्जुनाचें वर्णन मजेदार व हुबेहुब आहे. भीष्म व द्रोण यांचें लढाईस जाण्याच्या वेळचें वर्णन किंवा आदिपर्वांतील रंगभूमीवर बोलावण्याशिवाय जाणाऱ्या कर्णाचें वर्णन मनोहर आहे. हीं उदाहरणें विषय समजण्यास पुरीं होतील.

आतां शेवटीं आपण या काव्याचें चवथें अंग वृत्त व भाषा यांजकडे वळूं. महाभारतांतील वृत्त मुख्यतः अनुष्टुप् आहे व उपजातिवृत्तही वारंवार उपयोगांत आणलें आहे. गंभीर कथावर्णनाला व महाकाव्याला हीं वृत्तें सर्वथैव योग्य आहेत. अर्वाचीन संस्कृतांतील सर्व महाकाव्यें याच वृत्तांचा उपयोग करतात. पुराणांत, उपपुराणांत व अन्य साधारण ग्रंथांत अनुष्टुप् छंदाचाच उपयोग केलेला असल्यामुळें हें वृत्त सामान्य झालें आहे. परंतु जुन्या महाकवींचे अनुष्टुप् छंदांतील श्लोक भारदस्त व गंभीर असतात, हें रघुवंशांतील सर्ग एक व चार यांतील श्लोकांवरून कोणाच्याही लक्षांत येईल. महाभारताची भाषा गंभीर व भारदस्त आहे. तसेंच ती सोपी व शुद्ध अशी आहे. सोपेपणा व भारदस्तपणा या दोहोंचा मेळ नेहमीं एके ठिकाणीं असत नाहीं. अलीकडील महाकाव्यांची भाषा वजनदार आहे, पण हा गुण साधण्यास सरळपणाचा गुण सोडावा लागला आहे. शब्दांचे रम्य ध्वनि वाचकांस गोड लागतात, परंतु शब्दांचा अर्थ समजण्याकरितां त्यांस थांबावें लागतें व विचार करावा लागतो. अलीकडील पुराणांची स्थिति याच्याहून उलट आहे. त्यांची भाषा सोपी

आहे. पण ती अति अशुद्ध आहे आणि ती भारदस्त नाही. महाभारतांत दोन्हीही गुण साधले आहेत. त्याची भाषा, बोललेल्या भाषेचा अधिपति व प्रतिभावान् कवि जशी भाषा वापरील, तशी आहे. आर्नॉल्डनें असें म्हटलें आहे कीं, मिल्टनच्या काव्याची भाषा भारदस्तपणांत विषयाच्या भारदस्तपणाला साजेल अशी आहे. परंतु ती शुद्ध व निर्मळ इंग्रजी नाही. त्यांत लॅटिन आणि ग्रीक शब्द व शब्दरचनाही भरल्या आहेत. सारांश, भाषेच्या दृष्टीनेंही महाभारताचा दर्जा मिल्टनच्या काव्याहून अधिक आहे. ज्या वेळेस संस्कृत भाषा हजारों लोकांच्या बोलण्यांत होती, त्या वेळच्या शुद्ध व सरळ भाषेंत भारदस्त शब्दरचना होणें किती शक्य आहे, हें महाभारतांतील मुख्य मुख्य भागांत आलेल्या भाषेवरून दिसतें.

महाभारतामध्ये जितका भाग मूळचा व्यासांचा आहे, तितक्याची भाषा इतर भागांच्या भाषेहून विशेष सरस, सरळ व गंभीर अशी आपल्यास दिसून येते, हें सांगण्यास प्रत्यवाय नाही. सौतीहि कमो प्रतिभावान् कवि नव्हता; परंतु त्याच्यावेळीं संस्कृत भाषा सामान्य जनसमूहाच्या बोलण्याच्या प्रचारांतून गेलेली होती. यामुळें त्याच्या भाषेंत अर्थातच थोडासा फरक पडणें साहजिक आहे. मूळ व्यासांच्या भारताची भाषा किती भारदस्त, शुद्ध व गोड आहे हें ज्यास पाहणें असेल त्यानें भगवद्गीतेची भाषा पहावी. हा ग्रंथभाग जसा सर्व भारताचें मंथन करून काढलेलें अमृत आहे, त्याचप्रमाणें त्याची भाषाही अमृततुल्य आहे. महाभारताचें सर्वांत श्रेष्ठ तत्त्वज्ञान जसें त्यांत भरलें आहे, त्याचप्रमाणें संस्कृत भाषेवरील व्यासांचें प्रभुत्व त्यांत शिखरास पांचलेलें दिसतें. एकंदर सर्व संस्कृत वाङ्मयामध्ये भाषेच्या दृष्टीनेंही भगवद्गीतेची बरोबरी करणारा एकही ग्रंथ नाही. सरळपणा, शब्दरचनेचें शुद्धत्व व एकंदर वाक्यांचे श्रुतिमनोहर व

गंभीर ध्वनि हे या भगवद्गीतेच्या भाषेचे अद्वितीय गुण आहेत. या सर्वोत्तम गीतांतील प्रत्येक शब्द व वाक्य सुवर्णमय आहे. कारण, तीं सुवर्णासारखीच लहान, वजनदार व तेजस्वी आहेत.

असो. महाभारताचें श्रेष्ठत्व याहूनही एका गुणानें जगतांतील सर्व आर्ष-महाकाव्यांत प्रस्थापित होतें. कोणत्याही महाकाव्याचा अमुक एक जीवात्मा आहे असें आपल्यास सांगतां येत नाहीं. कवि नानाप्रकारांनीं मनाचें रंजन करतो, व निरनिराळे प्रसंग व देखावे वर्णन करतो, परंतु त्यांत मनोरंजनापलीकडे त्याचा हेतु नसतो. महाभारतांत एक प्रधान हेतु एकसूत्रासारखा सर्व ग्रंथांत ओवला गेला आहे व त्यानें या काव्याचा एकजीव झाला आहे. व्यासांच्या डोळ्यासमोर कोणताही प्रसंग वर्णन करितांना धर्म हाच एक व्यापक हेतु नेहमीं उभा होता. “मनुष्यानें धर्माचें आचरण केलें पाहिजे. मनुष्यानें आपलें ईश्वरविषयक व मनुष्यविषयक कर्तव्य बजावलें पाहिजे. धर्माचरणानेंच त्याचे सर्व उद्दिष्ट हेतु साधतात. या धर्माचरणाहून पराङ्मुख झाल्यानें त्याचे सर्व उद्दिष्ट हेतु नाश पावतात. आपत्ति कशीही येऊन पडो, परिस्थिति कशीही बिघडो, मनुष्यानें धर्म सोडतां कामा नये.” असा उपदेश व्यासांनीं व तदनुरोधानें सौतीनेंही पदोपदीं केला आहे. सर्व महाभारतग्रंथभर धर्माचें नांव दुमदुमून राहिलें आहे. कोणतेंही आख्यान किंवा पर्व घ्या, त्यांत हेंच तात्पर्य भरलें आहे. “यतो धर्मस्ततो जयः” या तत्त्वाचा जिकडे तिकडे जयजयकार आहे. असा धर्माचा व नीतीचा कटाक्ष कोणत्याही प्राच्य किंवा पाश्चात्य महाकाव्याचा नाहीं. व्यासांनीं हेंच आपल्या ग्रंथाचें तात्पर्य आहे असें आपल्या शब्दांनींही सांगितलें आहे. महाभारताच्या शेवटीं भारतसावित्री म्हणून जे चार श्लोक दिलेले आहेत, त्यांत हें ग्रंथाचें हृद्गत व्यासांनीं ग्रथित केलें आहे. त्या श्लोकांपैकी एक श्लोक आपण येथें घेऊं:—

“ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष नच कश्चिच्छृणोति मे ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किं न सेव्यते” ॥

“अरे, बाहु ऊर्ध्व करून ओरडून मो हा तुम्हांस सांगतों आहे, पण माझे कोणी ऐकत नाही ! अरे, धर्मापासूनच अर्थ व काम हे मिळतात. मग असा धर्म तुम्ही कां सेवीत नाही ?” हा व्यासांचा कळकळीचा उपदेश या ग्रंथाचें परम तात्पर्य आहे आणि याचमुळे या ग्रंथाचें सर्व जगतांतील ग्रंथांत श्रेष्ठत्व आहे.

चिंतामण विनायक वैद्य.

पुष्प सहायें.

विंध्यपर्वता ! धिक्कार असो तुला !

(एका सहृदय स्वदेशभक्ताचें विंध्याद्रीला संबोधून हें भाषण आहे.)

“बा विंध्यपर्वता, फुकट तुझा जन्म ! तूं एवढा लांबलचक पसरलेला असून तुझा काय उपयोग ! तूं आपले लांबलचक हातपाय पसरून खुशाल उताणा निजला आहेस ! ह्या आर्यावर्ताच्या प्रदेशासारखा सौख्यदायक मऊ बिछाना तुला मिळाल्यामुळे तूं या प्रदेशाच्या मार्गामध्ये विनाकारण आडवा मात्र पडून राहिला आहेस ! हे विंध्यपर्वता, ह्या माझ्या सह्याद्रिपर्वताकडे पहा. तूं आडवा निजलेला आहेस, पण तो उभा राहिलेला आहे. आपल्या आर्यावर्ताच्या किल्ल्याच्या दोन्ही तिन्ही बाजूनीं जो समुद्राचा मोठा थोरला खंदक परमेश्वराच्या कारागिरांनीं खणून ठेविला आहे, त्यांतून नजर चुकवून जर कोणी एखादा गनीम येईल, तर त्याच्यापासून ह्या आपल्या आर्य-

भूमीचें संरक्षण करण्याकरितां किल्ल्याच्या तटबंदीच्या भिंतीप्रमाणें हा सहाद्रिपर्वत साऱ्या पश्चिम किनाऱ्याचा ताबा आपल्याकडे घेऊन उभा आहे! आणि तुझ्याकडे पहावें तर तूं विनाकारण मध्येंच सगळ्यांच्या वाटेत आडवा पडला आहेस! त्यानें शत्रूंची वाट बंद केली आहे, तर तूं आपल्याच लोकांच्या जाण्यायेण्याच्या दळणवळणाच्या आणि व्यापाराच्या वाटा अडवून बसला आहेस! भेद आपसांत पाडूं नये, दुसऱ्याच्यांत पाडावा, हें राजनीतीचें साधें तत्त्व देखील तुला समजत नाहीं! तेव्हां तुला काय म्हणावें! आपला हिंदुस्थानदेश आयता एक होता, पण तूं मध्यें पडून त्याचे एकाचे दोन तुकडे केलेस! जे एखादे मूर्ख आणि आत्मघातकी मुत्सद्दी आपणांमध्ये भेद पाडून कलह माजविण्यांत आर्नद मानतात, त्यांच्यातील तूं शिरोमणि आहेस, यांत शंका नाहीं! या तुझ्या कृतीवरून तुझ्या ठिकाणां खऱ्या उच्चतेचें वास्तव्य यत्किंचितही नाहीं, हें अगदीं स्पष्ट होत आहे. आपल्या आर्यावर्ताच्या पोटांतून नांव घेण्यासारखे असे तुम्ही तीन पुत्र उदयाला आणि उन्नतीला आलां;—एक हिमालय, दुसरा तूं आणि तिसरा हा सहाद्रि! या एका आर्यजननीच्या पोटांतून तुम्ही जे तिघे सरखे भाऊ जन्माला आलां, त्यांपैकीं थोरला आणि धाकटा हे दोघे अत्युच्च पदवीला चढले; पण तूं मधला मात्र मध्येंच अवनतीला जाऊन स्वस्थ हातपाय ताणून पडला आहेस! पश्चिम समुद्रांत उत्पन्न होऊन सहाद्रीवरून हिमालय पर्वताकडे जाण्याला निघालेले मेघ तुझ्या अंगावरून निर्भयपणानें आणि तुजविषयींच्या तुच्छतायुक्त अन्तःकरणानें जातात! आकाशातील पावसाला तुझ्या ठिकाणच्या संतप्त लोकांवर कृपादृष्टि करण्याकरितां यात्रयाचें, म्हणजे आपला कडेलोटच होत आहे कीं काय आणि आपण खोल खोल तरी किती चाललों आहों, असें त्या चापड्या

पर्जन्यधारांना होतें, आणि म्हणूनच कदाचित् त्या अतिशय जोरानें अश्रु गाळूं लागत असतील ! वा विंध्यपर्वता, ह्या सर्व गोष्टींवरून सह्याद्रि-पर्वताशीं तुझी तुलना करून पाहतां तूं खरोखरच उच्चत्वामध्यें कमी ठरतोस. ”

“मला माहीत आहे कीं, तुझी एकदा फार मोठी महत्त्वाकांक्षा होती. या आपल्या आर्यभूमीच्या उदरामधून जन्मास आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीची ‘मी सर्वांमध्ये अतिशय उच्च पदवीला जाऊन पोचेंन,’ अशा प्रकारची जशी योग्य महत्त्वाकांक्षा असावी, तशीच योग्य आणि उच्च महत्त्वाकांक्षा, हे विंध्यपर्वता, हे आर्यमातेच्या आर्यपुत्रा, एकदा तुझ्या मनामध्ये उच्चंबळत होती, हें मला माहीत आहे ! सह्याद्रि तर बोलून चालून धाकटा भाऊ. त्याची कांहीं फारशी मोठी प्रतिष्ठा नाही. पण उंचीच्या श्रेष्ठत्वामध्यें जो माझा श्रेष्ठ भाऊ हिमालय त्यालाही मी उंचीच्या बाबतींत खालीं मान वांकवावयाला लावीन अशी तुझी उडी होती ! खालच्या वातावरणामध्यें संचार करणारे यक्ष, गन्धर्व, किन्नर, अप्सरा आणि देवता, यांच्या सहवासानें हिमालयाला जी प्रौढि प्राप्त झालेली आहे, तिच्याही वर आपण कांहीं तरी कडी करूं, असें तुझ्या प्रचंड आणि प्रगल्भ मनाला वाटत होतें ! नंदीवर बसून संचार करणारा शंकर आणि इंद्राच्या मजलशीमध्ये गाण्याकरितां जाणारे गवय्ये आणि बज्रवय्ये असल्यासारख्या क्षुद्र देवतांच्या हिमालयावरील उंचांकडे अत्यंत तुच्छ मुद्रेनें आणि तिरस्कारानें पाहून तूं आपली दृष्टि सर्वांत अतिशय उंच संचार करणाऱ्या प्रत्यक्ष सूर्यावर लाविली होतीस ! सूर्य हा सर्वांत उज्ज्वल आणि उच्च आहे, त्याच्याहीपेक्षां मी उंच होईन; मी इतका उंच होईन कां, सूर्याचीही वाट मी आडवून टाकीन, अशी अद्भुत

आणि अश्रुतपूर्व महत्त्वाकांक्षा तू आपल्या मनामध्ये धारण केली होतीस !”

“ही महत्त्वाकांक्षा नुसती मनामध्ये आणूनच तू थांबलास, असे नाही. ती महत्त्वाकांक्षा तू बहुतेक शेवटासही नेऊन पोंचविली होतीस ! तू सूर्याच्याही पेक्षा उच्च झाला होतास आणि सूर्याचीही वाट तू आडविली होतीस. तुझ्याइतकी आपली महत्त्वाकांक्षा सफलतेच्या कळसाला कोणीही नेऊन पोंचविली नव्हती ! परंतु अगस्त्य ऋषीने तुला फसविले ! मत्सरी आणि परोत्कर्षासहिष्णु अशा सूर्यादिक देवांना आणि हिमालयादि पर्वतांना फितूर आणि सामील होऊन अगस्त्य ऋषीने तुला फसविले ! मी दक्षिणेकडे जाऊन परत येतो, तोंपर्यंत तू अगदी ठेंगणा होऊन रहा, अशी तुला थाप मारून तो अगस्त्य ऋषी जो तेव्हांपासून दक्षिणेकडे गेला आहे, तो अजून परत येतोच आहे ! तू मात्र, विचाऱ्या, आपला सगळा मोठेपणा त्या अगस्त्य ऋषीच्या वचनांत गुंतून घालवून बसला आहेस ! आणि आज तुझ्या कपाळीं नीचपणा आला आहे ! ह्या सगळ्या गोष्टी लक्षांत आल्या असतां तुझ्या पूर्वीच्या अद्वितीय महत्त्वाकांक्षेबद्दल आश्चर्य आणि हल्लींच्या ह्या नीच अवस्थेबद्दल खेद कोणाच्या मनांत उत्पन्न झाल्यावांचून राहणार आहे ? ”

“परंतु, तेव्हांपासून, हे विंध्यपर्वता, तू खालीं खालीं जात चाललास तो चाललासच ! आणि तू शरीराच्या उच्चपणामध्ये जसा कमी झालास, तसा तू मनाच्या उच्चपणामध्येही तेव्हांपासून कमी पडत चाललास ! ह्या सहाद्रिपर्वताचें मन बघ आणि तुझें मन बघ. ह्यानें अलीकडच्या काळामध्ये किती थोर आणि उदात्त पुरुष उदयाला आणिले आहेत, ह्याची तुला कल्पना तरी आहे ? अलीकडच्या इतिहासामधील बहुतेक सगळे लढवऱ्ये आणि मुत्सद्दी यांच्या पोटांतून जन्मास आले ! बहुतेक सगळे

लढायांतून गाजलेले किल्ले याच्या डोक्यांतून वर आले ! आणि मोठमोठ्या राजांचीं सिंहासनें, गाद्या आणि तख्ते याच्या पायांशीं लोळत आहेत ! या ऐतिहासिक वैभवापैकीं तुझ्यापाशीं दाखवावयाला काय आहे ? तुझ्यापाशीं तानाजी मालुसरे, येसाजी कंक, शिवाजी, बाजी प्रभू, घनाजी, बाजीराव, भाऊसाहेब, त्रिंबकरावमामा, सखाराम बापू, नाना फडनवीस, यांच्यापैकीं एखादा तरी कोणी आहे काय ? तोरणा, सिंहगड, रायगड, प्रतापगड, विशाळगड, गगनबावडा, यांच्या तोडीचा एखादा तरी किल्ला तुझ्याजवळ आहे काय ? तुझ्या विसरलेल्या आणि जगांत हल्लीं कोणालाही माहीत नसलेल्या इतिहासांत तूं पूर्वीं काहीं केले असलेस, तर न कळे; परंतु हल्लीं तर तुझ्या डोक्यांत केवळ माती आणि दगडच भरलेले दिसतात ! स्वदेशा-साठीं आणि स्वराज्यासाठीं ज्यांनीं आपले देह धारातीर्थां समर्पण केले, अशा असंख्य वीरपुरुषांच्या अंगांतून सांडलेल्या रक्तांनीं, त्यांच्या तुटलेल्या हातांनीं आणि मोडलेल्या पायांनीं, छिन्नविछिन्न झालेल्या शिरांनीं आणि वाळून गेलेल्या हाडांनीं, हा सगळा सह्याद्रीपर्वत—उत्तर कोंकणच्या उत्तर टोंकापासून तों म्हैसूरच्या दक्षिण टोंकापर्यंत—अलंकृत झाला आहे ! आणि हे विंध्यपर्वता, तुझ्याकडे पहावें, तर ह्यांपैकीं तुझ्याजवळ काय आहे ? मला हें कबूल केले पाहिजे कीं, तुझ्याही अंगावर रक्ताचे डाग पडलेले आहेत ! आणि आसमंतात भागांत तोडलेले हात, मोडलेले पाय आणि कापलेल्या माना, यांचे ढीग ठिकठिकाणीं उघडे पडलेले किंवा जमिनीत पुरलेले आहेत. पण ते कोणाचे ? अनाथ आणि गरीब अशा वाटसरू लोकांचे ! अरे अत्यंत अवनतीला जाणाऱ्या विंध्यपर्वता, सह्याद्रीपर्वताच्या जाळ्यांतून आणि जंगलांतून गनीमी काव्यानें आपल्या स्वराज्याच्या शत्रू-वर छापा घालण्याकरितां हजारों प्रामाणिक मावळे शिपाई दबा धरून

बसत असतां आपल्यांतीलच गरीब वाटसरू लोकांवर छापा घालणाऱ्या दरोडेखोरांना, वाटमाऱ्यांना, डाकेखोरांना, ठगांना आणि इतर सर्व जातींच्या गळेकांपूना तू आश्रय देतोस, त्या तुला काय म्हणावे! तुझ्या-सारख्या अशा नीचाला त्रिवार धिक्कार असो! करीमबक्ष हा तुझा शिवाजी आणि गंगाप्रसाद हा तुझा तानाजी! अशा तुला फिरून एकदां धिक्कार असो! अरे, ह्या सहाद्रींतोल मावळे शिपायांनी ज्याप्रमाणे स्वराज्याकरितां शिकस्त केली, त्याचप्रमाणे तुझ्या पोटांतून निर्माण झालेल्या त्या करीमबक्षांनी आणि गंगाप्रसादांनी आपल्यांतीलच गरीब वाटसरूंचे बसावधपणे गळे कापण्याचे टाकून इतिहासाच्या रणांगणावर प्रामाणिकपणाची समशेर चालविली असती, तर तिकडून मराठे आणि इकडून पुरभीय्ये, तिकडून सहाद्री आणि इकडून विंध्य, यांच्या कचाटीमध्ये कोण चिरडून गेला नसता! पण जी भवितव्यता ठरलेली असते, तीच अखेरीस खरी ठरते! शिवाजीची स्वराज्यस्थापना फुकट गेली! पहिल्या बाजीरावांचा पराक्रम व्यर्थ झाला! राघोबादादांची उंच भरारी जमिनीवर गळून पडली! नानाफडनिसांचा मुत्सद्दीपणा कामाला आला नाही! आणि अखेरीस दुसऱ्या बाजीरावांचा मूर्खपणा विजयी झाला! आणि करीमबक्ष आणि गंगाप्रसाद यांच्या टोळ्यांची मात्र जिकडे तिकडे फत्ते झाली!

शिवराम महादेव परांजपे.

नाना आणि पार्वतीबाई.

[पार्वतीबाई शनिवारवाड्यांत आपल्या दिवाणखान्यात बसल्या आहेत. त्यांस भेटण्यास नाना फडणवीस येतात. तेथें सदाशिवरावभाऊंच्या तोतयाचा पक्षपाती रामचंद्र नाईक त्यांस भेटतो. नाना बाईसाहेबांसमक्ष रामचंद्र नाईक यास विड्या ठोकवून तुरुंगांत पाठवितात. यानंतर नाना व बाईसाहेब यांच्यामध्ये तोतयाप्रकरणीं जो भाषणप्रसंग झाला तो खालीं दिला आहे.]

नाना०:—बाईसाहेब, गोष्टी या थराला आल्या तेव्हां आज थोडसं या बाबतींत आपल्याशीं बोलण्याचा मीं निश्चय केला आहे. आपली परवानगी असेल तर बोलतो.

पार्वती०:—नाना, खुशाल बोला ! त्याला माझी परवानगी कशाला पाहिजे ? आणि परवानगी देणारी मी कोण ! माझ्या भेटाला आलेल्या नाइकांना खुद्द माझ्या दिवाणखान्यात तुम्हीं हातकड्या पायकड्या घातल्या, त्याला जर तुम्हांला माझी परवानगी लागली नाही, तर मला दोन अधिक उणीं उत्तरं तुमच्या मनांत बोलायचीं असलीं तर त्याला माझ्या परवानगीची वाट तुम्हांला थोडीच पहावी लागणार आहे ! बोला, खुशाल बोला ! मी एकायला तयार आहे. मीं सगळ्या गोष्टींना मन कसं दगडासारखं घट्ट केलं आहे ! माझ्या या हतभागी डोक्यांनीं या शनिवारवाड्यांत काहीं अनिष्ट पहायचं बाकी ठेवलेलं नाही ! नारायणाचा खून करून गारद्यांनीं त्याच्या प्रेताचे तुकडे, रस्त्यांत मेलेल्या

बिनवारशी कुन्याप्रमाणं, ओढीत आणून सदरेवर टाकले; आणि दादा-साहेबांनीं त्याच सदरेवर गादीवर बसून नारायणाच्या रक्ताचा टिळा आपल्या कपाळाला लावून घेतला ! हें ज्या डोळ्यांनीं पाहिलं, त्यांना रामचंद्र नाइकासारख्या नोकराला कैद केल्याचं पाहण्यांत काय विशेष आहे ? बाकी माझ्यावरचा राग तुम्हीं त्यांच्यावर काढावा हें काहीं बरं नाही.

नाना०:—आपले हे शब्द काळजाला कसे घरें पाडतात, तें काय सांगूं ! बाईसाहेब, मला पुष्कळ वेळां मनांत येतं कीं, सकृद्दर्शनीं आपणाशीं इतकं निष्ठुर आचरण पावलोपावलीं करण्याचा प्रसंग येण्यापेक्षां मला मरण आलं असतं तरी पुरवतं ! पण मरण हें कोणाच्या हातचं नाही.

पार्वती०:—नाना, मरण हातचं असतं तर मी तरी अशी ही विटंबना करून व्यायला कशाला जगलें असतें ? मला जगून राज्यकारभार थोडाच करायचा आहे ! तसंच, ज्यांच्या आशेवर आणि ज्यांच्या जिवाकरितां म्हणून जगायचं ते जिवंत होऊन आले तरी त्यांची वाट काय लागणार हें दिसतंच आहे उघड ! मग मला जगून काय करायचं आहे नाना !

नाना०:—(डोळ्यांना पाणी आणून) शिवशिव ! बाईसाहेब ! खरे-खुरे भाऊसाहेब जिवंत असते तर ते मला नको का होते ? मीं अधिकाराची क्षुद्र हांव धरून त्यांना कैदेंत ठेवलं असतं असं आपल्या मनांत चुकून तरी कसं येतं ? हा नाना इतका नीच, अधम झाला काय ? मी लहान असतांना पोटच्या मुलाप्रमाणं माझ्यावर प्रेम कोणीं केलं ? भाऊसाहेबांनींच ना ? मला माधवरावसाहेबांबरोबर आस्थेनं शिक्षण कोणीं

दिलं? 'हा नाना पुढं मोठा होईल,' म्हणून मला शाबासकी देऊन ममतेनं पाठीवरून हात कोणीं फिरविला? पानपतच्या स्वारीवर निघतांना मुद्दाम हौसेनं विश्वासरावाबरोबर मला कोणीं मागून घेतलं? वाटेंत नर्मदातीरावर मी आजारी पडून अत्यवस्थ झालों असतां, "काकी, तुम्ही घाबरूं नका." असं माझ्या मातुश्रीला आश्वासन देतांना, स्वतःच प्रेमामुळं घाबरून जाऊन डोळ्याला पाणी कोणीं आणलं? आपल्या हातानं मला औषधपाणी कोणीं दिलं? केवळ माझ्याकरितां लष्कराचे मुक्काम जवळ जवळ करवून माझी बरदास्त कोणीं ठेविली? आणि एखादे वेळीं लष्कराला लांब मजल मारावीच लागली तर माझ्या औषधपाण्याकरितां मुद्दाम मागं राहून मला आपल्याबरोबर बंदोबस्तानं घोड्यावर घालून घेऊन जिवाचं रान करून लष्कर गांठायचे श्रम-सायास कोणीं केले? बाईसाहेब! पानपतच्या युद्धप्रसंगाच्या दिवशीं सकाळीं जिव्हाळ्याच्या मंडळींना एकत्र जमवून स्वतःविषयीं निर्वाणीचे उद्गार काढून "जगून वांचून जे कोणी परत जातील त्यांचं रक्षण करण्याचं काम हा नाना करील." असं म्हणून सद्गदित होऊन माझ्याकडं बोट कोणीं दाखविलं? भाऊसाहेबांनींच ना? बाईसाहेब, आपल्या हत्तीला लागून राहिलेल्या हत्तीवर जेव्हां गोळी लागून विश्वासराव ठार झाले तेव्हां हत्तीवरून उतरून घोड्याच्या रिकिर्वात पाय ठेवतांना, "नाना मी चाललों! आतां तूंच संभाळ!" अशी दुःखपूर्ण आरोळी कोणीं मारली? भाऊसाहेबांनींच ना? त्या वीराला, त्या महात्म्याला, पित्यासमान आणि गुरुसमान असणाऱ्या माझ्या त्या धन्याला-तो केवळ पानपताहून जगून वांचून परत आला येवढ्या आरोपावरून-मी जन्मभर कैदेंत टाकीन, आणि खरेपणाबद्दल कोणीं शंका काढिली येवढ्याकरितां त्यांचा मी छळ

करीन, इतका अधम निमकहराम हा नाना आहे असं कां वाटतं आपल्याला? बाईसाहेब, आपल्याला आणखी आठवणी म्हणून कोणकोणत्या करून देऊं? भाऊसाहेब गर्दीत शिरले असं पाहून आपण शोक करूं लागलां, त्यावेळीं मी जवळच होतो. तेव्हां माझ्या मातुश्रीनं माझं सांत्वन करतांना, “ हा माझा नाना आजपासून तुमचा मुलगा झाला असं समजा. त्याच्याकडे पाहून तरी कांहीं भलतं सलतं करूं नका. ” असं विनवलं तें आपणांला स्मरतं का?

पार्वती०:—होय नाना, मला तें चांगलं स्मरतं. मी तें कसं विसरेन!

नाना०:—मग हें जर खरं, तर मग मी कृतधन, उल्लूख्या काळजाचा मांग आहे असं आपण कसं मानतां? आपल्या मनांत क्षणभर तरी असं कसं येत नाही कीं, भाऊसाहेबांना कैदेंत ठेवून मला काय लाभ होणार! भाऊसाहेब जिवंत असते तर, मी कारभार करतो हें पाहून त्यांना उलटं बरंच वाटलं असतं! आपल्या हातानं लावलेल्या झाडाला फळ आलेलं पाहून कोणाला बरं वाटणार नाही? एवढंच नव्हे, तर गृहकलहांत त्यांनीं माझीच वाजू घेतली असती. फार काय, पण भाऊसाहेबांचा मला आधार असता तर नारायणरावांचा खून न होता, आणि रघुनाथराव दादांच्यामुळं आज दौलतीवर ओढवलेले अनर्थ ओढवले नसते. त्यांच्या इतकं दौलतींत नसलं तरी घराण्यांत वडील कोण होतं? त्यांच्या अनुभवाचा फायदा कुणाला नको होता? त्यांच्या तरवारीचा पराक्रम पहाण्याला कुणाला हौस वाटली नसती? त्यांच्या कृपाछत्राच्या शीतल छायेखालीं बसून पंडतील तीं दोन कामं धामं करून त्यांना खुष ठेवण्याला कुणाला प्रेम वाटलं नसतं?

पार्वती०:—नाना, तुमचे शब्द मला पटतात. पण (गहिंवरून) मी

तरी काय करूं? स्वारी जिवंत आहे अशीं स्वप्न मला कां पडतात? “मुली, तुझ्या सौभाग्याला धक्का लागलेला नाही.” अशा शब्दांनीं माझी मनो-देवता मला नित्य नवा आशीर्वाद का देते? जो कोणी अति-अभ्यागत गोसावी बैरागी भेटतो तो माझ्या आशेच्या अंकुरावर प्रेमपूर्ण शब्दांच्या अमृताचं सिंचन कां करतो?

नाना०:—बाईसाहेब, कसूर माफ असावी. पण मी सांगतो की असल्या आशीर्वादावर जाणं व्यवहाराला धरून नाही. उरार भ्रामंतांच्या दानपूर्ण हस्ताकडे पाहून प्रत्येकजण खोटंच बोलतो असं मी तरी कसं म्हणू! सर्व जगाच्या डोक्यावर आपमतलबी असा शेरा मी कसा मारूं? पण आपल्या दुःखपूर्ण मुद्देकडे पाहून विशेषतः आपणा स्वतःला आशा वाटते म्हणून गांड बोलणारेच पुष्कळ! पण बाईसाहेब, असल्या गोष्टी कुठं होत असतात का?

पार्वती०:—नाना, असं कां बरं म्हणतां? तुमची आई गिलच्यांच्या कैदेंत जिवंत आहे अशा बातमीवर तुमचा स्वतःचा विश्वास बसला होता ना? आणि तिला सोडविण्याकरितां माळव्यांत हिंगण्यांना पत्र लिहून ‘माझं सर्वस्व देतो पण आईचा शोध लावून तिला सोडवा.’ अशी प्रार्थना तुम्हींच केली होती ना?

नाना०:—होय. पण पुढं पत्ता लागेना तेव्हां त्या गोष्टीचा नाद मी नाही का सोडला?

पार्वती०—माग काय, पानपतच्या लढाईतून कुणीच का जिवंत सुटून आलं नसेल?

नाना०—बाईसाहेब, आपण आणि मीच स्वतः जर पानपताहून जिवंत परत आलों तर कोणीच जिवंत परत आला नाही असं मी कसं

म्हणेन? पण कोण आला नि कोण न आला यांचा निर्णय पुढं एक दोन वर्षांतच झाला पाहिजे होता.

पार्वती०—तुम्ही हा निर्णय दोन वर्षांत झाला पाहिजे होता असं म्हणतां; मी तेवढं मात्र म्हणत नाहीं. कुणी सांगावी कुणावर कशी परिस्थिति आली असेल ती? फार काय सांगूं? माझी कुणबीण विठी. तिचा नवरा हैबती निंबाळकर पुण्यांत प्रगट होऊन तिला भेटला! आणि ही गोष्ट काहीं लांबची नाही. नुकती परवां घडली! आणि शनवारवाड्यापासून हांकेच्या आंतल्या अंबरखान्यांतच ना? ती गोष्ट तुमच्याहि कानावर आलीच असेल. मग तुम्ही विश्वास ठेवा अगर न ठेवा. तुमच्या मनाचा धर्म आहे!

नाना०:—होय, ती गोष्ट मी ऐकली आहे. पण त्याजबरोबर हेंही ऐकलं आहे कीं, हैबती एकदां त्याच्या बायकोला दिसला पण तो दुसऱ्या कुणीही पाहिला नाही. फार काय, पण तिलाही तो फिरून दिसला नाही! ती थट्टा नसेल कशावरून?

पार्वती०:—बरं. हैबतीचं असो. पण रत्नागिरीस नाइकांनीं कैदेंतून सोडले हे जर खरे नव्हते तर मग इतके सरदार अन् मानकरी, खात्री करून घेतल्याशिवाय त्यांना कसे जाऊन मिळाले असते? हैदरखानासारख्या शत्रूंचं मी नाही बोलत. पण प्रत्यक्ष माझा दादा! त्याला नसेल का काहींच सत्याची चाड? त्याचंही पत्र मला आलं. तो कशाला खोटं लिहील? शिवाय, ज्यांनीं आपल्या हातानं त्यांच्या पायांतली बिडी काढली ते रामचंद्र नाईक स्वतः आपण होऊन आले सांगायला! तुम्हांला दुखवून त्यांना काय बरं मिळणार आहे? नाईक आपल्या घराण्याचे जुने अभिमानी आहेत हें मी तुम्हांला सांगायला पाहिजे असं नाही. माधवराव मरणाच्या

दारीं टेकला, पण कर्जदार येऊन दाराशीं बसल्यानं त्याचा प्राण जातां जाईना. कष्ट होऊं लागले. तेव्हां नाइकांनींच नाही का आपण स्वतः कर्जरोखे लिहून देऊन माधवरावाला सोडविलं? अशीं हीं मातबर माणसं तीं सर्व म्हणतात तें खोटं, आणि नाना—बोलले तर राग येऊं देऊं नका, पण सांगतें—तुम्हीं मात्र म्हणतां तेवढं खरं? असंच ना?

नाना०—आपला युक्तिवाद बरोबर आहे. पण बाईसाहेब, आमच्या सरदार दरकदारांची गोष्ट कशाला सांगतां? आमच्या सरदारांसारखे हराम-खोर अलम दुनियेंत सांपडणार नाहीत! त्यांच्या घरबुडवेपणामुळं तर गोष्टी या थराला आल्या! रघुनाथरावदादा आग्यावेताळ; आणि त्याच्या हातून सांडलेल्या रक्तमांसावर तहान भूक भागविणारीं पिशाचं म्हणजे आमचे हे सरदार लोक! यांना कलहाशिवाय दुसरं कांहीं प्रिय नाही. पुरंदरचा तह होऊन मोठं कारस्थान बंद पडलं, तेव्हां यांनीं काढलं उकरून हें ठेवणीतलं फर्माशीचं कारस्थान! तोतयाकडे गेलेल्या सरदारांची काय मोठी लायकी आणि अब्रू म्हणून मला त्यांचा दाखला देतां? कोणी कसही म्हणो. स्वतः आपल्या डोळ्यांनीं तोतयाला पाहून तो खोटा अशी खात्री करून घेतल्यावर, मी जर केवळ दुसऱ्याच्या अभिप्रायामुळं तोतया खरा मानूं लागलों तर धन्यच म्हणायची माझी!

पार्वती०:—फिरून म्हणतें नाना, राग येऊं देऊं नका. पण याचंच नांव अभिमान ?

नाना०:—पण ही कांहीं लहानसहान बाब नव्हे कीं जीं तीं आपलं मत बाजूला ठेवून दुसऱ्याला खूष करण्याकरितां त्याच्या म्हणण्याप्रमाणं करावं; मग त्याला अभिमानाचं स्वरूप आलं तरी त्याची मला चिंता नाही!

पार्वती०:—असंच जर आहे तर मग हा वादाविवाद काढलांत तरी कशाला ?

नाना०:—बाईसाहेब, तुमच्या माझ्यांतला हा विरोध काहींसा बिनतोड आहे खरा ! परंतु माझं मत बाजूला ठेवावयाला फक्त आण स्वतः तोतया पाहून खात्री करून खरा ठरविला असतात तरच गोष्ट निराळी !

पार्वती०:—या गोष्टीला मीं कधीं नाहीं म्हटलं हेतं बरं ! आठवण करून सांगा, नाना. माधवराव होता तो तुमच्या सारखाच मताचा अभिमानी, कर्ता पेशवा ! मीं त्याच्या पुढं काय बोलूं ? नागयणाच्या कारकीर्दीचा तसा शेवट झाला ! रघुनाथरावदादा वडील. त्यांनीं गोष्ट मनावर घ्यायची. पण त्यांना झाली मुलीच्या लग्नाची घाई. त्यांना असं होऊन गेलं कीं, अभद्रदर्शन कपाळकरंटी मीं; लग्नाच्या शुभमंगल प्रसंगाच्या आधीं माझी धिंडका घरांतून जाईल तर बरं ! आणि घरांत ठेवावयाचीच झाली तर क्षेत्राला पाठवून तीर्थविधि करवून तरी आणावी ! त्यांच्या त्या खऱ्याखऱ्या लगीनघाईपुढं माझं गाऱ्हाणं कोण आणणार मनाला ? मीं तेव्हांच सांगितलं कीं तांतया पुण्याला आणा; चारचौघांसमक्ष परीक्षा होऊं द्या; त्याचा फडशा करा. मग आंहेच बसलेली मी वैधव्याच्या दारांत ! सारंच खोटं ठरलं तर मग मीं नाहीं म्हणून तरी काय होणार ? मग तेव्हां तसं कां नाहीं झालं ? संशयाचं मूळच खणून निघालं असतं म्हणजे मग कशाला पडला असता हा इतका गोंधळ !

नाना०:—आपण म्हणतां तें खरं आहे. पण-पण-(स्वगत) तोतया बाईच्या दृष्टीस घालण्यांत काय अडचणी आहेत हें उघड बोलून काय उपयोग ? असो, तूर्त कशाला बोला ?

पार्वती०:—नाना, कां ? शंका कसली आली ?

नाना०:—नाहीं, मीं म्हटलं तेंही झालं असतं. पण आतां बोलून काय उपयोग? कारण, इच्छा असली तरी तें हातीं राहिलेलं नाहीं. आतां लढाईपर्यंत मजल आलेली आहे. आपल्या होय ना म्हणण्यावर आम्ही सर्व तंट्या तोडायला तयार आहों अशी कबुली दिली, तरी माझं कोण ऐकणार? बोरघाटांत लवकरच लढाई जुंपेल असा रंग दिसतो. तोतयाचा जय होऊन तो आपल्याच पायानं पुण्याला आला तर आपल्या इच्छेप्रमाणं सरळच होईल.

पार्वती०:—आणि तुमचा जय झाला तर?

नाना०:—तर मी असं परमेश्वरस्मरण करून वचन देतो कां आपला स्वतःचा अभिप्राय बाजूस सारून, मी प्रथम त्याला आपल्या नजरेला घालीन आणि मगच त्याचं काय पारिपत्य व्हायचं असेल तें होईल.

पार्वती०:—इतकं झालं तरी मी पुष्कळ म्हणतें!

नाना०:—आपण दीन वचन बोललां म्हणजे मला फार दुःख होतं. आपला अधिकार मला वाटेल ती आज्ञा करण्याचा आहे. पण या एका बाबतीत आपल्याला अप्रिय अशा रीतीनं वागायचं माझ्या नशीबान्त आलं आहे खरं. तथापि, आपणांला अप्रिय असं वागतांनाहि 'ईश्वरा, मीं सत्य स्मरूनच वागत आहे.' अशी त्याची आठवण केल्याशिवाय मी केव्हांहि पृढ पाऊल टाकलेलं नाहीं. बरं, मी येतो आतां.

पार्वती०:—(डोळ्याला पाणी आणून) ऋणानुबंध असेल तसं घडेल. मीही कधीं तुमच्या कारभाराला आडकाठी आणण्याच्या बुद्धीनं वागलं नाहीं, यालाही ईश्वरच साक्ष. (जातात.)

नरसिंह चिंतामण केळकर.

पुष्प आठवें

श्यामची शाळा

श्याम बापाबरोबर शाळेंत जाऊन पोहोंचला तेव्हां परिचित जगाहून अगदीं निराळें जग त्याच्या दृष्टीस पडलें. तेथें घरांतील शांतता नांदत नसून मोठा गोंगाट माजला होता. तेथें आईच्या प्रेमाचें साम्राज्य नसून शिक्षकाच्या धाकाचें साम्राज्य होतें. पाठीवरून प्रेमानें फिरणारा मऊ हात कोठें दिसत नसून पाठीचें धिरडें काढणारी छडी मात्र प्रत्येक शिक्षकाच्या हातांत दिसत होती. श्यामचा सारा आनंद मनांतल्या मनांत जिरून गेला. शाळेचे मुख्य अध्यापक बळवंतरावास अदबीनें नमस्कार करून त्यांच्या इच्छेवरून त्यांस सर्वांतील खालच्या वर्गांत घेऊन गेले. प्रत्येक वर्गांतून जातांना मुलांची खडी ताजीम मिळून त्यांचे डोळे जिज्ञासेनें एकदम श्यामकडे वळत; त्यानेंच तो अर्धमेला होऊन गेला. त्यास ज्या वर्गांत बसावयाचें होतें त्यांत पोहोंचल्याबरोबर तेथें त्यास आपल्याच बरोबरीचीं अनेक मुलें असलेलीं दिसून आलीं. त्यांमध्ये दगडूही होता. परंतु श्याम लाजेनें इतका चूर होऊन गेला होता कीं त्याच्या डोळ्याशीं डोळा भिडविण्याचें धैर्य त्याला झालें नाहीं. लवकरच बळवंतराव त्यास शिक्षकाच्या हवालीं करून निघून गेले. आईबापांविरहित राहण्याचा त्यास हाच पहिला प्रसंग असल्यामुळें तो गांगरून गेला यांत नवल नाहीं. बळवंतराव दिसेनासे होत तोंपर्यंत तो त्यांच्याकडे पहात होता. ते दृष्टीआड झाल्यावर त्यास रडण्याचा मोठा हुंदका आला व तो स्फुंदून स्फुंदून रडूं लागला. तें पाहून तेथें जमलेल्या बालसृष्टींतील भिन्न भिन्न व्यक्तींनीं आपापल्या मनोधर्माप्रमाणें निरनिराळ्या प्रकारांनीं वागावयास आरंभ केला. तेथें अनेक प्रकारचे मानवी स्वभाव

बालरूपानें गोळा झाले होते. पुढील पिढीतील न्यायी न्यायाधीश व अन्यायी अंमलदार, दयाळू डॉक्टर व निष्ठुर पोलिस शिपाई, इतरांचें दुःख हलकें करण्याकरितां सर्वस्व अर्पण करणारे उदारोत्सव व स्वतःचा खिसा भारी करण्याकरितां दुसऱ्याच्या वित्तावर झडप घालणारे दरोडेखोर, निष्कपट योद्धे व कपटपटु राजकारणी पुरुष, चवचाल नागरिक व साधे खेडवळ, व्यसनी व निर्व्यसनी इत्यादि अनेक वृत्तींचे व भिन्न भिन्न व्यवहारक्षेत्रांतील अनेक पुरुष अंकुररूपानें एका सूत्रांत गोंविल्याप्रमाणें तेंथें बसले होते. त्यांपैकीं कांहीं जणांस श्यामच्या स्थितीबद्दल वाईट वाटलें तर कांहीं जणांस आनंद वाटला. कांहीं गंभीर वृत्तीचीं मुलें त्याजकडे तटस्थपणें पहात बसलीं तर कांहीं बालिश वृत्तीचीं मुलें त्यास वाकोल्या दाखवूं लागलीं. कांहीं जणांची मजल तर त्यास खडे मारण्यापर्यंत गेली. तें पाहून मास्तरांनीं त्या खोडकर मुलांवर छडीचा, गालगुच्चांचा व कान पिळण्याचा प्रयोग केला, तेव्हां त्यांच्या खोड्यांस कांहींसा खळ पडला. श्यामचें रडूं पाहून दगडू कळवळून त्याचें सांत्वन करण्याकरितां जवळ येऊन त्याचे डोळे पुसूं लागला होता, त्यालाही छडीचे एकदोन फटकारे मारण्यास त्यांनीं कमी केलें नाहीं. या शिक्षांचा प्रयोग कांहीं दिवसांनीं आपणांवर व्हावयास चुकणार नाहीं हें श्यामला कळून चुकलें. कधीं घरीं जातों व आईच्या गळ्यांत गळा घालून मोकळ्या मनानें रडतों असें त्यास होऊन गेलें. मास्तरांनीं त्यास पाटीवर काढण्यास श्री हें अक्षर दिलें होतें. पण त्याच्या विचारांच्या खळबळीमुळें पाटीस अखेरपर्यंत श्री-मती होण्याचा योग आला नाहीं ! अखेर शाळा सुटण्याची घंटा झाली व इतर मुलांप्रमाणें श्यामही आपल्या घरीं तातडीनें चालता झाला.

इकडे सुंदराबाई त्याच्या वाटेकडे डोळे लावून बसली होतीच. तो

दुरून दिसतांच ती लगवगीनें त्याला सामोरी गेली व प्रेमानें पोटाशीं धरून त्याजवर टिपें गाळूं लागली. श्यामही मुक्त कंठानें रडूं लागला. आपली भेट किती तरी वर्षांनीं झाली असें त्या मायलेकरांस वाटत होतें !

श्यामच्या तांडून शाळेचें वर्णन ऐकून सुंदराबाईच्या काळजांत चर्र झालें ! अशा कसाईखान्यांत आपलें वत्स पाठविणारे बळवंतराव तिला कसाबाप्रमाणें वाटूं लागले !

दुपारीं पुन्हां शाळेंत जाण्याची वेळ झाली. पण त्यावेळीं बळवंतराव घरीं नव्हते या गोष्टीचा फायदा घेऊन सुंदराबाईनें मुलाला शाळेंत न पाठवितां, त्याच्या जिवाला बरें वाटत नाहीं, असा दगडूच्या हातीं मास्तरांना निराप पाठविला. श्यामला सकाळीं शाळेंत जो त्रास झाला होता त्याची भरपाई करण्यासाठीं तिनें त्याला मनसोक्त खेळण्याची परवानगी दिली. इतकेंच नाहीं, तर त्याच्या खेळांत त्याचे नेहमींचे संवगडी मिळण्यासारखे नाहीत हें पाहून ती स्वतःच त्यास मदत करूं लागली. लपंडावांत श्याम लपून बसल्यावर ती त्यास शोधून पाहूं लागली; अंधळ्या कोशिंधिरींत ती स्वतःवर राज्य घेऊन व डोळे गच्च बांधून घेऊन त्यास पकडण्यास घटका घटका घालवूं लागली; चेंडूच्या खेळांत त्यानें फेकलेले चेंडू झेलूं लागली. या मायलेकरांच्या खेळांत बहुधा सुंदराबाईसच हार खावी लागे. पण या गोष्टीबद्दल तिला विषाद न वाटतां आनंदच वाटत असे; व यामुळें श्यामला खेळांत इतर सोबत्यांपेक्षां तीच आवडूं लागली.

पहिल्या दिवसाचा क्रमच पुढेंही कांहीं दिवस चालू राहिला. श्यामनें सकाळीं शाळेंत जावें व दुपारीं कसल्या तरी ज्वरानें आजारी पडून अंगांतून घाम काढण्याकरितां आईबरोबर लपंडाव वगैरे खेळ यथेच्छ खेळावे. खेळून थकवा आलाच तर विसावा मिळण्याकरितां पतंग उडवीत बसावें.

पतंग तयार करण्यास व तो उडवितांना दोऱ्याची चक्री धरण्यास सुंदरा-
बाईचा फार उपयोग होई. पतंग उडविणें हा लहान मुलांचा फार आवडता
खेळ असतो. ज्या वयांत आपलीं सूत्रं दुसऱ्यांच्या हातीं असून त्यांजकडून
आपली उन्नति घडून येत असते त्या वयांत पतंगासारख्या निर्जीव वस्तूंचीं
का होईनात, सूत्रं आपल्या हातीं धरून त्याची उन्नति घडविणें आपणास
साहजिकच अत्यंत अभिमानास्पद वाटतें! पुस्तीसारख्या किंवा खड्यां-
सारख्या अप्रिय वस्तूंच्या कारणीं लागावयाचे कागद जर आपणास चोरून
पतंगाप्रियर्थ खच करितां आले तर मग आपल्या आनंदास पारावारच
उरत नाही. घराबाहेर पडण्याची मनाई झाल्यामुळें ज्याची जगभर संचार
करण्याची हौस मनांतल्या मनांत दबून गेली आहे अशा मुलास पतंगाच्या-
द्वारे अस्मानाचा ठाव पहाण्याची मोकळीक नसती तर आपलें जिणें असह्य
वाटलें असतें. त्याचे चित्त त्या कागदी वारूच्या पृष्ठावर बसून गरूड-
पक्ष्याप्रमाणें उंच आकाशांत भरारी मारितें, आपली हापायलेली दृष्टि
आसमंतात् शेंकडों कोसांच्या प्रदेशावर फिरवून त्यांत सगळ्यांच्या अनेक
नद्यांत तिजकडून स्नान करवितें, तिला अनेक आमरायांच्या शीतळ छायेंत
बसवितें व अनेक देवाल्यांत प्रविष्ट करितें. तिकडे विद्यार्थी भूगालातील स्थलांची
कोरडी घोळण्टी करीत असतां पतंगावर आरूढ झालेलें बालचित्त भूपृष्ठा-
वरील स्थळांचा साक्षात्कार अनुभवीत असतें. मृत देहापासून मुक्त होऊन
वरवर चाललेल्या परंतु त्याशीं सूक्ष्म तंतूनें बद्ध असलेल्या आत्म्यास जसा
आनंद होत असेल तसाच पतंगरूपी अश्वावर आरूढ झालेल्या बालचि-
त्तास होत असतो. भूमीवर ज्या बालकास मानहानीचे अनेक प्रसंग अनु-
भवावे लागतात त्याचाच पतंगरूपी योद्धा आपल्या लांकडी अस्थींच्या व
कागदी चमांच्या साह्यानें आकाशभर संचार करून असंख्य पक्ष्यांच्या

समूहास दूर पिटाळून लावितो. खरोखर भूमि व आकाश एकाच क्षणीं आपल्या दृष्टीच्या व पराक्रमाच्या आटोक्यांत आणणारा जगदेकवीर एकटा पतंगच होय !

श्याम आईच्या फुशीनें शाळेस रोज एक वेळ झुकांडी देतो ही गोष्ट कर्णोपकर्णी बळवंतरावांच्या कानांवर गेली. तेव्हां त्यांनीं त्याबद्दल सुंदराबाईची खूपच कानउघाडणी केली. ती करितांना त्यांनीं वारंवार दगडूचा दाखला दिला. “गरिबांचीं मुलें उत्कर्षाच्या इच्छेनें मनापासून अभ्यास करितात. उलट श्रीमंतांचीं ऐतखाऊ मुलें वडिलार्जित जिनगीच्या भरंवशावर शाळेकडे दुर्लक्ष्य करितात व अखेरीस हातीं झोळी घेतात. दगडू मोठेपणीं चांगल्या योग्यतेस चढणार अशीं चिह्नें आतांपासून दिसत आहेत. श्यामला त्याचा शागिर्द होण्याचा प्रसंग न येवो म्हणजे झालें !” या तीव्र भाषणाचा परिणाम अपेक्षित परिणामाहून अगदीं निराळा झाला. सुंदराबाई श्यामच्या अभ्यासाची काळजी घेण्याऐवजीं दगडूचा मनांतून द्वेष करूं लागली ! ती श्यामचें दत्तर दगडूच्या हातीं शालेंत पाठवूं लागली, व इतर प्रकारांनींही त्यास हिणवूं लागली ! श्यामचें दगडूवरील प्रेम मात्र कमी होण्याऐवजीं वाढतच चाललें. तो त्यास आपल्या भावाप्रमाणें मानो. आईनें दगडूच्या हातीं दिलेलें दत्तर ती दृष्टीआड होतांच तो परत आपल्या हातीं घेई. आपणास मिळालेल्या खाऊंत तो त्यास नेमानें वांटा देई. सुंदराबाई एखादेवेळीं रागें भरल्यास तो त्यांची समजावणी करी; व त्याच्या डोळ्यांचें पाणी पुशी. अशा वेळीं सुंदराबाईनें त्यास म्हणावें, “बाळ, असें येतां जातां कुणव्यास शिवणें चांगलें नव्हे ! त्यांतून दगडू आहे गरिबाचा लेक ! आपण श्रीमंतांनीं त्याच्या असें अंगसरपटीला येणें बरें का ?” हें ऐकून श्यामनें हट्टानें एका हातांत दगडूचा व दुसऱ्या

हातांत सुंदराबाईचा हात धरून उभें रहावें. तेव्हां त्या धर्मनिष्ठ पण पुत्र-वत्सल मातेनें पोटांतून निघूं पाहणाऱ्या कौतुकाच्या ऊर्मे . आंतल्या आंत दाबून रागाचा बहाणा करावा; पण तो श्यामला खरा वाटण्यापूर्वीच त्यास जवळ ओढून त्याचें प्रेमानें चुंबन घ्यावें.

श्याम एकट्या दगडूशींच प्रेमळपणानें वागे असें नाहीं. वर्गातील इतर मुलांशींही तो बंधुभावानें वागे; यामुळें लवकरच तो त्या सर्वांचा आवडता होऊन बसला. त्यास आईकडून खाऊकरितां जे पैसे मधून मधून मिळत असत त्यांची त्यानें त्यांजमध्ये वांटणी करावी, व कधीं कधीं त्यास खिशांतोळ बदाम, पिस्ते, बेदाणा, खडीसाखर वगैर ऐनाजिनसी मालांतही वांटेकरी करावें. मास्तरांच्या गैरहजेरींत मुलें जो दंगा करोत त्यांत हा खुल्या दिलानें सामील होई, व तो इतरांपेक्षां अंगापिंडानें सुट्ट असल्या-मुळें त्या दंग्याचें नेतृत्वही त्याजकडेच येई. दांडगाईबद्दल मास्तरांकडून जें बक्षीस मिळे तें घेण्यांत तो कधींही अंगचोरपणा करोत नसे. उलट इतरांच्या खोड्यांचे आळ व शिक्षा तो आपणावर ओढून घेई! शाळा सुटल्यानंतर मुलें जे खेळ खेळत त्याचा पुढाकारही अर्थातच त्याजकडे येई. खेळांतसुद्धां त्याचा दिलदारपणा दिसून येई. अंगांत ताकद व चपळपणा असल्यामुळें त्यास यश मिळविण्याकरितां असत्य मार्गांचें कधींही अवलंबन करावें लागत नसे. उलट कधीं कधीं यश आटोक्यांत असतांही दुसऱ्या पक्षाचा हिरमोड होऊं नये म्हणून तो बळच चुका करून अपेश पत्करोत असे. खेळतांना एकादा मुळगा पडून त्यास खोंक लागली तर श्याम त्याची जखम धुऊन व तिजवर पाण्याचो पट्टो बांधून त्यास त्याच्या घरीं पोहोंचवी. अशा वेळीं मुलाच्या आईकडून मिळणाऱ्या आशीर्वादांनीं त्याला धन्य वाटे.

याप्रमाणें त्याच्या भावनांची योग्य दिशेने वाढ होत होती खरी. पण तिजबरोबर त्याच्या शिक्षणाचें पाऊल पुढें पडत नव्हतें. पहिलीं दोन तीन वर्षे तो वडिलांच्या नांवावर प्रत्येकीं दोन दोन इयत्ता या वेगानें चढत गेला. पण पुढें त्याला तो वशीला उपयोगीं पडेनासा झाला. श्यामनें सुंदराबाईपासून आपला कृष्णवर्ण व प्रेमळपणा हीं ज्याप्रमाणें उचललीं होतीं, त्याप्रमाणें बुद्धिमांद्यही उचललें होतें. त्याच्या स्मरणशक्तीचा जेथें भावनांशीं संबंध येई तेथें मात्र ती दृढ असे. पण घडे पाठ करण्याचे कामीं तिचा मुळींच उपयोग होत नसे. सुंदराबाईनें व दगडूनें त्याच्याशीं लहानपणापासून जें प्रेमळपणाचें वर्तन केलें होतें तें त्याच्या स्मरणांत बारीक सारीक तपशिलानिशीं वज्रलेप होऊन राहिलें होतें. पण कवितांच्या ओळी व व्याकरणांतील व्याख्या कितीदां घोकल्या तरी त्याच्या तोंडीं बसेनात. मास्तर दुर्बोध ओळींचा व व्याख्यांचा, स्वतःसही दुर्बोध असलेला, अर्थ मुलांच्या डोक्यांत उतरविण्याकरितां त्यांतील शब्द ज्या जोरानें व पौनः-पुन्यानें उच्चारित त्यांनीं कांहीं विद्यार्थ्यांस अर्थज्ञान झाल्याचा पुसट पुसट संशय येत असला तरी श्यामच्या डोक्यावर कांहीं परिणाम होत नसे ! भूगोलांत त्याच्या फारच हास्यास्पद चुका होत. तो नाशिक शहर मध्य-प्रांताच्या वरच्या बाजूस शोधू लागे, व कानपुरास नागपुराच्या पंक्तीस आणून बसवी ! एखाद्या धरणीकंपानें व्हावी अशी उलथापालथ त्याच्या मंद डोक्यांत आपोआप होत असे ! नायगऱ्याचा धवधवा भूगोलांत जरी अमेरिकेंत धडधडत असला तरी त्याचें डोकें त्याजकडून सहारा वाळवंट भिजवून सोडी ! व उलटपक्षी नील नदीच्या उगमाशी असलेलें सरोवर तो इटालींतील ज्वालामुखी पर्वताच्या माथ्यावर ठेवी ! बुद्धिमान् पुरुषाची कल्पकता मनोरंजक वाङ्मयांत जे चमत्कार घडवून आणिते तें श्यामचें

बुद्धिमांद्य इतिहासांत घडवून आणी ! पहिल्या बाजीरावाचा पुत्र नानासाहेब पेशवा यांच्या पदरीं तें १८५७ सालच्या बंडाचें अपेश बांधी ! व दुसऱ्या बाजीरावाच्या पुत्रास पानिपत येथील अपेशाच्या धक्क्यानें प्राण सोडण्यास लावी ! गणितांत तर त्याचें डोकें मुळीच चालत नसे. एक तर त्याचें डोकें मुळांतच जड होतें. शिवाय मास्तर उदाहरणें समजावून देत तेव्हां त्याचें लक्ष्य तिकडे न लागतां घराकडे गुंतून जात असे. या विमनस्कतेमुळे त्याचें गणित जें एकदां कच्चे राहिलें तें कायमचेंच राहिलें. उतरती व चढती भांजणी, लघुतम साधारण विभाज्य, दृढभाजक, सरळव्याज अशासारखें साधें उदाहरण त्याला एखादे वेळीं सुटे. पण व्यवहारी व दशांश अपूर्णाक, चक्रवाढव्याज अशासारखें जरा घोटाळ्याचें उदाहरण आलें कीं तो गांगरून जाई. दशांशांतील टिंब कोणत्या ठिकाणीं ठेवावयाचें याचा त्यास मुळीच उमज पडत नसे. काम, गति वगैरे संबंधाचीं उदाहरणें समोर आलीं म्हणजे तर त्याची मति मुळीच चालत नसे. तीं सोडवितांनाही तो आपल्या बुद्धीपेक्षां भावनांवरच अधिक भिस्त ठेवी ! काम करणाऱ्या स्त्री-पुरुषांस तो त्यांच्या जाचांतून लवकर मोकळे करी ! गुरांस कुरणावर वाटेल तितके दिवस चरूं देत असे ! व समुद्रांत बुडणारें जहाज शक्य तितका वेळ पाण्यावर तरंगत ठेवी ! त्याचें उत्तर विनचूक यांचें म्हणून त्याच्या-समोर बसलेला त्याचा सोबती पुष्कळदां आपली पाटो त्यास दिसेल अशा बेतानें धरीत असे ! पण श्याम आपल्या बापास शोभण्यासारखा प्रामाणिक व स्वाभिमानो होता. दुसऱ्याची नकल करून यश मिळविणें त्यास कमी-पणाचें वाटे.

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर.

(परिशिष्ट पहिलें.)

ग्रंथकारांविषयीं माहिती.

१ कृष्णाजी अनंत सभासद.

कृष्णाजी अनंत सभासद हे थोरले छत्रपति राजाराम महाराज यांच्या पदरीं सभासद होते. थोरले महाराज श्रीमच्छत्रपति शिवाजी राजे यांची हकीकत साद्यंत लिहून काढण्याविषयीं राजाराम महाराजांनीं आज्ञा केल्यावरून कृष्णाजी अनंत यांनीं शिवछत्रपतींचें चरित्र लिहिलें. नारो कृष्ण सभासद या नांवाचे एक गृहस्थ कोल्हापुरास सरकारवाड्यांत खाजगीकडे कारकून आहेत. त्यांचे निपणजे त्रिविक्र सदाशिव सभासद हे करवीर सरकारच्या राज्यांत, त्या राज्याच्या स्थापनेच्या आरंभीच, आले. त्या गोष्टीला दानशांवर वर्षे झालीं. त्यांचे पूर्वज सातान्याकडे वसंतगड येथें राहात असत. त्यांचे कांहीं वंशज हल्लीं उत्तरहिंदुस्थानांतही आहेत. सभासदांनीं करवीर राज्यांत मोठालीं कामें केलीं. चिटणिसीकडील व कोठडीकडील कामें यांच्याकडे असत. 'शिवछत्रपतींचे चरित्र' लिहिणारे कृष्णाजी अनंत कोल्हापुरची गादी स्थापन होण्याच्या पूर्वी होऊन गेले. कोल्हापुरास ताराबाईबरोबर जो सभासद पुरुष गेला त्याच्या वंशजांकडे कृष्णाजी अनंत यांच्या संबंधानें माहिती मिळत नाहीं; व दुसरीकडेही ती उपलब्ध नाहीं. 'शिवछत्रपतींचे चरित्र' या बखरीत शिवाजी राजे यांचेंच चरित्र मुख्यत्वेकरून आलेलें आहे. शिवाजीमहाराजांच्या पूर्वजांची हकीकत यांत जशी यावी तशी आलेली नाहीं. तथापि महाराजांच्या चरित्रांतली एकही

ठळक प्रसंग यांत गाळलेला नाही. शिवाजी महाराजांच्या पश्चात् पंधरा वर्षांच्या आंतच हे चरित्र लिहून तयार झाले व तेही सभासदासारख्या चांगल्या माहितगार ग्रहस्थानें लिहिलें; म्हणून ते पुष्कळसें विश्वसनीय समजण्यास हरकत नाही. समासद म्हणजे किरकोळ फिर्यादींची नोंद करून त्या मामलेदाराकडे पाठविणारा अधिकारी, असें मोल्सवर्थ लिहितो. पण हा प्राचीन हुद्दा काय असावा याचा निर्णय होत नाही.

२ कृष्णशास्त्री चिपळुणकर.

(इ. स. १८२४-१८७८)

पुष्प दुसरें-‘ परक्या स्थळीं गेलेल्या मनुष्याची स्थिति ! ’ हा लेख कृष्णशास्त्री चिपळुणकर यांचा आहे. पुणें येथील विश्रामबागच्या पाठशाळेंत मोरशास्त्री साठे या नांवाचे एक चतुःशास्त्री पंडित गुरुजी होते. त्यांचे कृष्णशास्त्री पट्टशिष्य होत. कृष्णशास्त्री यांनीं स्वशाखेचें वेदाध्ययन प्रथम केलें व पुढें शास्त्राध्ययन करण्याकरितां ते वरील पाठशाळेंत दाखल झाले. तर्क, व्याकरण व अलंकार या शास्त्रांत ते पारंगत झाले. यांच्या सभापांडित्यावर यांच्या गुरूंनीं प्रसन्न होऊन यांस ‘ बृहस्पति ’ अशी बहुमानाची पदवी दिली. या नंतर कृष्णशास्त्री इंग्रजी शिकले. चारपांच वर्षांत ती भाषा त्यांस उत्तम येऊं लागली. पुढें त्यांस सरकारी नोकरी लागली. पुणें ट्रेनिंग कॉलेजाचे प्रिन्सिपाल, दक्षिणाप्राइजकमिटीचे सेक्रेटरी, शाळापत्रकाचे संपादक, रिपोर्टर ऑन दि नेटिव्ह प्रेस, या महत्त्वाच्या हुद्यांचीं कामें त्यांनीं फार चांगलीं केलीं. मार्मिक भाषांतरकार, कुशल टीकाकार, सरस कवि, अभिजात ग्रंथकार, व विदग्ध पंडित असा त्यांचा मोठा लौकिक झाला. ब्राह्मशास्त्री जांभेकरांनंतर त्यांच्या योग्यतेचें तेजस्वी महाराष्ट्रीय विद्वद्रत्न

कृष्णशास्त्री होत. हे शिक्षकही उत्तम होते. विनायक कोंडदेव ओकांसारखे बहुश्रुत मराठी लेखक यांच्या हाताखालीं शिकून तयार झाले. शास्त्रीबोवांचे ग्रंथ बहुतेक भाषांतरात्मक आहेत. अरेबियन नाइट्स, रासेलस व साक्रेटिसाचें चरित्र हे त्यांचे ग्रंथ लोकप्रिय आहेत. अनेकविद्यामूलतत्त्व-संग्रह हा ग्रंथ शाळाखात्यांत मान्य असून विद्यार्थ्यांस बहुश्रुत करणारा आहे. शास्त्रीबोवांचा अर्थशास्त्रावरील ग्रंथ त्या विषयावर मराठींत पहिलाच असावा. त्यांचे व्याकरणावरील निबंध शिक्षकांस आदर्शभूत आहेत. पद्म-रत्नावली नांवाचा एक लहानसा पण फार सुंदर असा त्यांचा कवितासंग्रह आहे. त्यांत मेघदूताचें साकीबद्ध भाषांतर, भामिनीविलासांतील करुण-विलासाचें पद्यात्मक रूपांतर व विविध संस्कृत पद्यांवरून मराठींत उतरलेला पद्ममय अन्योक्तिकलाप हे मुख्य विषय आहेत. मराठी काव्यांतील विशेष हा लघुनिबंध, या काव्यसंग्रहाला जोडला आहे. हा फार मार्मिक व उपयुक्त आहे. अलीकडील कविता रचणारांनीं शास्त्रीबोवांचो पद्मरत्नावली किच्यासारखा पुढें ठेवण्यालायक आहे. शाळापत्रकांतील वाङ्मयात्मक निबंध व पुस्तक-परीक्षण हीं शास्त्रीबोवांच्या लेखनचातुर्याची साक्ष पटावतात. शास्त्रीबोवा कांहीं काल ज्ञानप्रकाशाचे संपादक होते. काठेण विषय अगदीं सोप्या भाषेंत सहज व सफाईनें लिहिण्यांत शास्त्रीबोवांचा हातखंडा होता. त्यांची भाषा सर्वत्र प्रसन्न, सुंदर, शुद्ध व गोड आहे. निबंधमालाकार त्रिष्णुशास्त्री हे शास्त्रीबोवांचे ज्येष्ठ चिरंजीव होत. शास्त्रीबोवांचें वय मृत्यु-समयीं त्रेपन्न वर्षांचें होतें. त्यांना अधिक आयुष्य लाभलें असतें तर त्यांच्या विद्वत्तेस व आधिकारास साजेल अशी स्वतंत्र ग्रंथरचना त्यांच्या हातून सहज निर्माण झाली असती. संस्कृत व इंग्रजी शिकून आपणास जो ज्ञानाचा अपूर्व लाभ घडला त्याचा अल्प अंश तरी आपल्या देशवांधवांना

प्राप्त व्हावा या उदार व उदात्त इच्छेनें त्यांनीं भाषांतररूप कृति तयार केली. तर्कशुद्ध विचारसरणी व काव्यप्रणयनाला लागणारी सहृदयता व रासिकता यांचा अपूर्व व रमणीय संगम शास्त्रीवोवांत झालेला होता.

३. विनायक कोंडदेव ओक.

(इ. स. १८४०—१९१४.)

सरकारी शाळाखात्यांत शिक्षकापासून तों अ. डे. इन्स्पेक्टरच्या हुद्यापर्यंत यांनीं कामें केलीं. सोप्या, साध्या, शुद्ध व टापाटिपीच्या मराठींत यांनींच प्रथम विपुल बालवाङ्मय तयार केलें. 'बालबोध' मासिक हें यांचें कायमन्त्रें स्मारक आहे. हें यांनीं तेहतीस वर्षे फार नियमितपणानें व व्यवस्थित रीतीनें चालविलें. रा. वासुदेव गोविंद आपटे यांच्या सारख्यांना बालबोधवाचनामुळें वाचनाची आवड व लिहिण्याची स्फूर्ति झाली असें समजतें. विनायकराव फार बहुश्रुत, अतिशय उद्योगी व मोठे टीपदार गृहस्थ होते. इतिहास व चरित्रें यांची त्यास फार आवड होती. मराठी काव्यवाङ्मयावरही त्यांचें मोठें प्रेम होतें. यांचे बहुतेक ग्रंथ भाषांतरात्मक आहेत. आपल्या वाचनांत जें काहीं उपयुक्त, मनोरंजक व उदात्त असेल तें बालवाचकांपुढें सोप्या भाषेंत लेखरूपानें सिद्ध करून ठेवण्याची त्यांची हातोटे वाखाणण्यासारखी होती. त्यांनीं शालोपयोगी व इतरांसही वाचण्यालायक असे लहानमोठे पुष्कळ ग्रंथ लिहिले. मधुमक्षिका, शिकंदरबादशांचें चरित्र, फ्रान्स देशाच्या राज्यक्रांतीचा इतिहास, ग्लॅडस्टनचें चरित्र, मुलांस उत्तम बक्षिस, जावजी दादाजी चौधरी यांचें चरित्र, महाराष्ट्रवाङ्मय, पीटर दि ग्रेट यांचें चरित्र, इतिहासतरंगिणी, हिंदुस्थानकथारस, अमीर अबदुल रहिमान यांचें चरित्र, ड्यूक ऑफ

वेलिंगटन याचें चरित्र, फुलांची परडी, रावराजे दिनकरराव राजवाडे, कंठिण शास्त्रांतल्या सोप्या गोष्टी, सर टॉमस मनरो याचें चरित्र, रोमचा इतिहास, अब्राहाम लिंकन याचें चरित्र, इत्यादि त्यांचीं ठळक पुस्तकें मुलांनीं वाचण्यासारखीं आहेत. रा. ओक इंदुप्रकाशाचे कांहीं काल संपादक होते. विविधज्ञानविस्ताराच्या जुन्या मुरलेल्या लेखकांच्या यादींत त्यांचें नांव आहे. विनायकराव कविताही रचीत. बालबोधांत आलेल्या बहुतेक कविता त्यांच्या आहेत. त्या सोप्या, बोधपर व मनोरंजक आहेत.

४. विष्णुशास्त्री चिपळुणकर. बी. ए.

[इ. स. १८५०-१८८२]

हे कृष्णशास्त्री चिपळुणकरांचे थोरले चिरंजीव. वडिलांच्या ग्रंथकर्तृत्वाच्या व टीकाकाराच्या व्यवसायामुळे यांसही मराठी लेखन-वाचनाची लहानपणांचे गोडी लागली. तसेंच वडिलांनीं संपादिलेल्या शाळापत्रक नामक मासिकांत लहान लहान लेख लिहिण्याची तालीमही त्यांस मिळाली. डेक्कन् कॉलेजामध्ये असतांना इतिहास व वाङ्मय या विषयांवर त्यांचा मोठा भर होता. त्यांच्या परिशीलनांनं त्यांच्या अंतःकरणांत देशभक्तीचें बीजारोपण झालें. स्वदेशाच्या हीन स्थितीविषयी व त्याची सर्वांगीण उन्नति कशी होईल या संबंधानें त्यांच्या मनांत विचार घोलूं लागले. लोकांत वसणारें गाढ अज्ञान दूर करून त्यांस परिस्थितीचें योग्य ज्ञान करून देणें व उन्नतीचा मार्ग दाखवून देणें हाच देश सुधारण्याचा खरा उपाय असं त्यांच्या मनानें घेतलें. पुढें बी. ए. झाल्यानंतर लवकरच आपली लेखणी व वाणी लोकीशिक्षणाच्या पवित्र कार्याला वाहण्याचा त्यांनीं संकल्प केला व त्या प्रमाणें निबंधमाला हें मासिक पुस्तक इ. स.

१८७४ सालीं सुरुं केलें. हें सात वर्षे चाललें. पुढें लोकजागृतीकरितां त्यांनीं केसरी हें मराठी वर्तमानपत्र, व राज्यकर्त्यांना आपले विचार सहज व नीटपणें कळावे या हेतूनें मराठा हें इंग्रजी साप्ताहिक काढिलें. निवडक पुस्तकांचा संग्रह व प्रसार करण्याकरितां शास्त्रीबोवांनीं किताब-खाना स्थापन केला. ऐतिहासिक व इतर प्रसिद्ध स्त्रीपुरुषांचीं चित्रें तयार करून इतिहासाला जोड देण्याकरितां त्यांनीं चित्रशाळा निर्माण केली. स्वावलंबन, स्वाभिमान, चारित्र्य, स्वदेशप्रीति, स्वभाषाप्रेम, स्वकीय व परकीय चांगल्या गोष्टींचा आदर, स्वार्थत्याग इत्यादि गुणांचा तरुण पिढीला लाभ करून देण्याच्या उदार हेतूनें त्यांनीं न्यू इंग्लिश स्कूल ही खाजगी स्वतंत्र शिक्षणसंस्था स्थापन केली. बाळ गंगाधर टिळक, गोपाळ गणेश आगरकर, महादेव बळ्हाळ नामजोशी इत्यादि सुप्रसिद्ध विद्वान् व स्वार्थत्यागी गृहस्थ या कार्मीं मदत करण्याकरितां त्यांस येऊन मिळाले. काव्येतिहाससंग्रह हें मासिक शास्त्रीबोवांच्या प्रेरणेनें निघालें. तें त्यांचे मित्र जनार्दन बाळाजी मोडक व काशिनाथ नारायण साने यांनीं कित्येक वर्षे चांगलें चालविलें. हा एवढा प्रचंड उद्योग शास्त्रीबोवांनीं बत्तिशीच्या आंत केला ! निबंधमाला हा ग्रंथ त्यांचे चिरंतन स्मारक आहे. शास्त्रीबोवा फार रसिक, सहृदय, बहुश्रुत, विद्या-व्यसनी व अल्पसंतुष्ट होते. त्यांची देशभक्ति उज्ज्वल व मराठी वरील प्रभुत्व कौतुक करण्या सारखें आहे. निबंधमाला मराठी वाङ्मयांतील पहिला विचारप्रवर्तक ग्रंथ असें म्हणावयास हरकत नाही. शास्त्रीबोवांची भाषा शुद्ध, प्रौढ, अलंकृत व विषयानुरूप आहे. मराठी वाङ्मयांतील टीका-शाखेला थोडेसें प्रगल्भ स्वरूप मिळालें तें प्रथम निबंधमालेंतच. यांच्या लेखांतील विनोदप्रकारही पुष्कळसा नवा आणि म्हणूनच कुतूहल उत्पन्न

करणारा आहे. जॉन्सनचें चरित्र, भाषाविषयक निबंध, पुस्तकपरीक्षण, विनोदमहदाख्यायिका, सुभाषितें, मोरोपंत, वक्तृत्व, इतिहास, लोकभ्रम इत्यादि निबंधमालेंतले लेख विद्यार्थ्यांनीं वाचण्यासारखे आहेत.

५. चिंतामण विनायक वैद्य, एम्. ए. एलएल. बी.

[जन्म इ. सन १८६१.]

चिंतामणराव ऊर्फ नानासाहेब वैद्य हे मुंबई युनिव्हर्सिटीचे फार नामांकित पदवीधर आहेत. सगळ्या परीक्षांत ते उत्तम रीतीनें यशस्वी झाले एवढेंच नव्हे तर प्रत्येक परीक्षेंत मिळविण्यासारखे जे बहुमान, ज्या शिष्यवृत्ति, जीं पारितोषिकें तीं त्यांनीं बहुतेक मिळविलीं आहेत. विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही कीं नानासाहेबांनीं वेगळ्या वेगळ्या विषयांत आपलें सारखेंच नैपुण्य दर्शविलें आहे! त्यांच्या विशद व विशाल बुद्धीला कोणताच विषय अगम्य आहे असें नाहीं असें म्हटलें तर अत्युक्तीचा दोष येणार नाही. मराठी, संस्कृत व इंग्रजी या भाषा तर त्यांस पूर्णपणें वश आहेत. परंतु त्यांच्या शिवाय आरबी, फारशी, उर्दु, हिंदी वगैरेशाही त्यांचा उत्तम परिचय आहे. इतिहास, वाङ्मय, गणित, ज्योतिष, धर्मशास्त्र हे सगळे त्यांच्या आवडीचे व व्यासंगाचे विषय असून त्यांवर त्यांनीं शेकडों लेख लिहिले आहेत; व ते विविधज्ञानविस्तारादि मासिकांत प्रसिद्ध झाले आहेत. हे ग्वालेर संस्थानाचे सर न्यायाधीश होते. अबलोन्नति-लेखमाला, महाभारताचा उपसंहार, श्रीकृष्णचरित्र, श्रीरामचरित्र, दुर्दैवी रंगू, भारती वीरकथा, गिजनीच्या महमदाच्या स्वान्या, मध्ययुगीन भारत इत्यादि मराठी ग्रंथ त्यांनीं लिहिले आहेत व ग्रंथकार म्हणून यश संपादिलें आहे. हल्लींच्या उतारवयांतही त्यांचा लेखन-वाचनाचा उद्योग अखंड चालूं

आहे. पुण्याच्या टिळक-महाविद्यालयांत ते अध्यापनाचें काम उत्कृष्ट-रीतीनें व हासेनें करीत आहेत. यांनीं इंग्रजींतही ग्रंथरचना पुष्कळ केली आहे. यांची भाषा प्रौढ व रसाळ आहे. तिच्यांत हिंदी व उर्दू यांचें बरेंच मिश्रण आहे. लेखनाप्रमाणें भाषण करण्यांतही हे कुशल आहेत. यांची राहणी अतिशय साधी व वृत्ति प्रेमळ, व रंगलेली आहे. आपल्या विद्वत्तेचा लोकांना उपयोग करून देण्याविषयीं ते नेहमीं उत्सुक असतात. वाचन, लेखन, अध्यापन, संशोधन व प्रवचन यांत ते आपला सर्व वेळ घालवितात. ' आमचा प्रवास ' या नांवाचें अत्यंत सुंदर पुस्तक यांनीं संपादिलें आहे. यांत उत्तर हिंदुस्थानांत सत्तावन सालीं घडलेल्या धामधुमांचें एक हृदयस्पर्शीं रम्य शब्दचित्र आहे.

६. शिवराम महादेव परांजपे, एम्. ए.

(जन्म इ. स. १८६४.)

मुंबई युनिव्हर्सिटीचे हे नांवाजलेले पदवीधर आहेत. यांनीं अनेक परीक्षांत संस्कृत विषयांत नैपुण्य दर्शविलें आहे व शिष्यवृत्ति व परितोषिकें संपादिलीं आहेत. तर्क व अलंकार यांवर यांचा भर आहे. पुण्याच्या महाराष्ट्र कॉलेजमध्ये हे संस्कृत विषयाचे प्रोफेसर होते व हल्लीं टिळक-महाविद्यालयांतही ते तो विषय शिकवितात. हे उत्तम शिक्षक व सरस वक्ते आहेत. काळ व स्वराज्य या नांवाचीं वर्तमानपत्रें त्यांनीं चालविलीं. गोविंदाची गोष्ट; विंध्याचल (कादंबरी); तर्कसंग्रह व तर्कभाषा यांचीं मराठी भाषांतरे; अर्थसंग्रह नामक मीमांसाग्रंथ; मालकाविग्निमित्र, मध्यमव्यायोग, प्रतिमा, नागानन्द, भामिनीविलास व प्रसन्नराघव या संस्कृत ग्रंथांवर टिप्पणी; म्याक्वेथवरून मानाजीराव व बाणभट्टकादंबरीवरून

संगीत कादंबरी (नाटक); चारुदत्त आणि मृच्छकटिक, प्रियदर्शिका व नागानन्द, मेघदूतावरून कालिदास, विष्णुसहस्रनाम, माया, कर्म, भास-कवि, मनाची मीमांसा वगैरे निबंध त्यांनीं लिहिले आहेत. या वाङ्मयात्मक लेखांशिवाय त्यांनीं राजकीय विषयांवर शेकडो लेख लिहिले. यांची पद्यरचना फारच थोडी आहे. तथापि यांची गद्यरचनाच सर्वत्र काव्यमय आहे. यांची भाषासर्णा अत्यंत शुद्ध, सरळ, व हृदयंगम आहे. यांची वाग्वधू उज्ज्वल अलंकारांनीं मंडित आहे. अन्योक्ति आणि विरोध यांचें आभरण तिच्यावर चढवितांना यांचें अप्रतिम लेखनकौशल्य दिसून येतें. यांची विचारसरणी तर्कशुद्ध व कोटिक्रम पुष्कळवेळां निरुत्तर करणारा असतो. हे विद्वान् गृहस्थ काव्यशास्त्रविनोदांत पुणें येथें कालक्रमण करीत आहेत.

७. नरसिंह चिंतामण केळकर, बी. ए. एलएल. बी.

(जन्म इ. स. १८७२)

रा. केळकर यांची मराठी वाङ्मयांतील कामगिरी प्रशंसनीय आहे. हे आज कित्येक वर्षे केसरी-पत्राचे संपादक आहेत. राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, वाङ्मयात्मक अशा विविध विषयांवर त्यांनीं शेकडों लेख लिहिले आहेत व लोकशिक्षणाचें कार्य केलें आहे. काव्य, नाटक, कादंबरी, इतिहास, चरित्र, निबंध, टीकालेख इत्यादि वाङ्मयशाखा यांच्या लेखणीनें आक्रमून टाकल्या आहेत. यांची भाषा गोड, चटकदार, प्रौढ, शुद्ध व अलंकृत आहे. बहुश्रुतपणानें व अर्थालंकारांच्या समर्पक योजनेनें कोणताही विषय रंगविण्याची कला यांस उत्कृष्ट साधली आहे. यांच्या टीकालेखांत व्यापकदृष्टि, भारदस्तपणा व प्रतिपक्षाला देखील

गुदगुल्या होतील अशी विनोदसरणी दिसून येते. वीरविडंबन, तोतयाचें बंड, कृष्णार्जुन युद्ध, आयर्लँडचा इतिहास, मराठे व इंग्रज, टिळकांचें चरित्र, ग्यारिबाल्डीचें चरित्र, सुभाषित आणि विनोद इत्यादि, यांनीं लिहिलेले वाङ्मयग्रंथ, प्रसिद्ध आहेत. काव्योपहार नांवाचा त्यांनीं केलेल्या काव्यांचा संग्रह, त्यांची कल्पनाशक्ति, विनोदशैलता व प्रसाद, हे गुण दर्शवितो. त्यांचीं विलायतचीं बातमीपत्रें, सिमल्याचीं पत्रे व त्यांनीं वेळोवेळीं केलेलीं वाङ्मयात्मक भाषणें लोकप्रिय झालीं आहेत. यांनीं केसरींत लिहिलेल्या कित्येक निबंधांचीं पुस्तकेही प्रसिद्ध झालीं आहेत. टिळकमहाविद्यालयांत हे भाषाविषयाचे अध्यापक असून एक महाराष्ट्रीय राजकीय पुढारी म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

८. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, बी. ए. एलएल. बी.

(जन्म इ. स. १८७४)

श्रायुत श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर हे कऱ्हाडांत जळगांव येथें वकील आहेत. तथापि उच्च प्रतीचे मराठी ग्रंथकार म्हणून यांचा लौकिक आहे. त्यांतूनही नाटककार व विनोदी लेख लिहिणारे या नात्यानें ते महाराष्ट्राशीं विशेष परिचित आहेत. भाषांतराचें दुय्यम प्रतीचे काम त्यांनीं कधीं केलें नाहीं. स्वतंत्र अव्वल दर्जाच्या ग्रंथरचनेची त्यांची प्रतिज्ञा आहे व ती त्यांनीं पाळिली आहे. ही गोष्ट त्यांस भूषणास्पद आहे. नाट्यप्रदेशांत त्यांनीं अपूर्व चमत्कार करून सोडले आहेत. त्यांनीं मराठी नाट्यवाङ्मयांत नवीन मनु चालू केला. विषय, कल्पना, कोट्या, विनोद, विषयांची मांडणी वगैरे सर्वच कांही प्रकारांत त्यांचें स्वातंत्र्य व वैशिष्ट्य दिसून येतें. कविवर्य मोरोपंतांचें यमकांवर व पंडित विठोबा अण्णा कऱ्हाडकर यांचें श्लेषांवर

मोठें प्रेम होतें. त्याप्रमाणें रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांचें कोट्यांकडे फार लक्ष आहे. तथापि अर्थसौंदर्याचीं, रसपरिपोषाचीं व उत्कृष्ट विनोदांचीं स्थलें यांच्या कृतींत ठिकठिकाणीं दृष्टीस पडतात. त्यांचा मुख्य आवडीचा विषय समाजसुधारणा आहे. तो त्यांनीं नाटके, कादंबऱ्या, गोष्टी, निबंध, टीकालेख, काव्ये, भाषणें इत्यादिकांच्या द्वारें परोपरीनें जनतेस समजावून दिला आहे. यांची ग्रंथसंपत्ति विपुल व विविध आहे. यांची भाषा ऐटवाज, खोंचदार, विनोदी, शुद्ध, प्रौढ, रसमय व आल्हाददायक आहे. यांचीं दहा नाटके, चार लघुकथा, दोन कादंबऱ्या, एक काव्य, एक शास्त्रीय ग्रंथ, एक विनोदी ग्रंथ, व टीकात्मक व चर्चात्मक असे सुमारे पन्नास मोठाले लेख विविधज्ञानविस्तार, मार्मिक मनोरंजन इत्यादिकांत प्रसिद्ध झाले आहेत. यांपैकीं विद्यार्थ्यांच्या विशेष उपयोगीं पडणाऱ्या ग्रंथांचा येथें उल्लेख करितों:--नाटके-वीरतनय, मूकनायक, गुप्तमंजूष, मतिविकार, प्रेमशोधन, वधूपरीक्षा, सहचारिणी, परिवर्तन, जन्मरहस्य आणि शिवपावित्र्य. लघुकथा-गाणारें यंत्र, पति हाच स्त्रीचा अलंकार, संपादिका व गरीब विचारें पाडस. कादंबऱ्या-श्यामसुंदर व दुटप्पीकीं दुहेरी. काव्य-गीतोपायन. शास्त्रग्रंथ-भारतीय ज्योतिर्गणित. विनोदी लेख-सुदाम्याचे पोहे अथवा साहित्यवृत्तिशी. टीकात्मक लेख-शापसंभ्रम, पण लक्ष्यांत कोण घेतो? हिंदुधर्म आणि सुधारणा, संगीत सौभद्र, मराठी वाङ्मयांतिल विशेष व त्यांचे उगम, तोतयाचें बंड, मराठी ग्रंथसंग्रह, पन्नास वर्षापूर्वीचें व आतांचें महाराष्ट्र, नाटकविषयक व्यापकविचार, इत्यादि.

(परिशिष्ट दुसरें.)

अर्थबोधक व अवांतर टीपा.

पुष्प पहिलें.

पृ. १ — ' शिवरायाची अटक व सुटका ' हा उतारा कृष्णाजी अनंत सभासद यांच्या ' शिवछत्रपतींचें चरित्र ' या बखरीतून घेतला आहे. हा जुन्या मराठी भाषेचा उत्तम नमुना आहे. शिवाजी राजे औरंगजेब बादशहास दिल्ली येथे भेटावनास गेले असें यांत म्हटलें आहे तें बरोबर नाहीं. औरंगजेबाचा दरबार आग्रा येथे असे; व तेथेंच त्या उभयतांची प्रथम भेट झाली. या उताऱ्यांत जुन्या मराठी शब्दांबरोबर पुष्कळ आरबी, फारशी व उर्दू शब्द आले आहेत. त्यांचा खुलासा खालीं केला आहे. कोठें कोठें संदर्भ समजण्याकरितां इतर गोष्टींचाही संक्षेपानें उल्लेख केला आहे. कंसांतील मजकूर चरित्रसंपादकांचा आहे.

राजियांनीं—असें जुनें रूप हल्लीं कवितेंत मात्र आढळतें. अशीं रूपें या उताऱ्यांत अन्यत्र आढळतात. कारकून—याचा मूळचा अर्थ कार्यकर्ता असा आहे व त्याच अर्थीं त्याची येथे योजना आहे; हल्लींच्या अर्थानें नव्हे. हुजुरे—खुद्द मालकाजवळचे चाकर. निराजी राजजी—वगैरे पहिलें चार कारकून व बाकीचे तीन हुजुरे समजावे. माणको हरि सवनीस यांचें दुसरें नांव जीवनराव माणको असेंही आढळतें. रघुनाथपंत कोरडे हे सोनाजीपंत डबीरांचे मेहुणे होते. हेही कारकून म्हणून शिवाजी महाराजांबरोबर आग्रयास गेल्याचा उल्लेख या पुढें आला आहे. तपशील—यांचा तपशील असा. लष्कर—सैन्य. पादशाह—बादशाह असेंही दुसरें रूप आहे. कुल्—सर्व.

फौजदार--फौजबंद अधिकारी. महाल मोकाशे--तालुक्यांचे व खेडेपाड्यांचे वसूल-अधिकारी. मुलाजमत-भेट. शहाजादा--राजपुत्र. आदव--मान. रोखे-पत्रें. मजल-विश्रांतिस्थान, मुकामाचें ठिकाण. हेजीव--वकील, प्रतिनिधि. रामसिंग-शिवाजी महाराजांवर स्वारी करणाऱ्या राजा जयसिंगाचा हा मुलगा. या पितापुत्रांचा महाराजांवर लोभ होता.

पृ. २ — खुशाली (खुश+हाली)—चांगली स्थिति, कुशल. हवेली—भांवताली मोकळी असलेली. सचंतर-स्वतंत्र. सदर (सदर)—कचरी, दरबार. कंबरवस्ती—कमरबंद. जरी-साखळीचें चिलखत. खासा-मुख्य, मालक, धनी. तख्त-गादी. सिंहासन. मर्दाने -पुरुष. आमखास--(आम-सामान्य, खास-मुख्य) लहान मोठे सगळे लोक. मुस्तेद्--सज्ज, तयार. सै (शै) तान—राक्षस. मुस्तेदीनिशी —तयारीनें. भवानी-महाराजांची कुलदेवता. पितियास—पित्यास, शहाजी राजे यांस. जे-कीं. उमराव--अमीर शब्दाचें अ. व. आज्ञापक अधिकारी, सरदार. खालें—खालीं.

पृ ३.—माजेची—कमरेची. षष्ट्यन्त विशेषण पुढें घालण्याची ही जुनी पद्धत आहे. शब्दाशब्दी—बोलाचाली. हयवान--प्राणी. गर्मा—तलखी. करीणा-गोष्ट, निमित्त. संतोष-संतुष्ट राहिले-स्वस्थ झाले. करीणा-रिवाज रीत. प्रसंग. जे-कीं, रस रंग राखून—राग रंग संभाळून, जोड-लाभ. मजलस-दरबार (—चें स्वरूप). स्वामी-धनी, बादशाह विचार-म्हणणें, मागणें. निखालस-पूर्ण विश्वासानें.

पृ. ४.—दक्षण-दख् खन्, दक्षिण हिंदुस्थान. हजरत-हुजुर, पातशाह. वरकड-इतर. सुभे-प्रांतांचे अधिकारी. घुसलखाना-स्नानगृह. येथें गुप्त मसलतीची जागा. करीणा—हकीकत, अर्ज. रोखा—वेनंति, अर्ज. विकल्प—कितू, शंका. सबूरी—थांवणें, धीर धरणे, वाट पाहणें. मुद्या-माफक-- इच्छे प्रमाणें. दिल -मन. खुलासा—मोकळेपणा. शास्तखान खरें रूप शास्तेखान किंवा शास्ताखान असें आहे. मुतालीक-प्रतिनिधि,

मदतनीस. ऐसे त्या-मागच्या वाक्यांत वर्णन केलेल्या, एवंगुणविशिष्ट. वाड (वाड ?)—खाली, घर. जाहीर केले-कळविले. ' वळकट ' हें ' विकल्पा ' चें विशेषण. मनांत खोचून-मनावर विशेष परिणाम होऊन. गिल्ला-तक्रार. पाठविले...पाठविले-आपले भेटास येतो म्हणून सांगून पाठविले, असा एकंदर अर्थ. तजवीज—विचार.

पृ. ५ वें—सरंजाम—व्यवस्था. कोतवाल—नगररक्षक, फौजदार. हुन्नर-युक्ति, शकल. साक्षात्कार-प्रत्यक्ष दर्शन. म्हणोन-त्यामुळे. अभय-निर्भय. आप्तविषयी—हितचिंतक मित्र वगैरे. जिन्नस-प्रकार. मेवा—फळफळावळ.

पृ. ६ वें—राबता-प्रघात. वजीर-मुख्य सरदार. ठिकाण करून-जागा निश्चित करून. पायउतारा होऊन—पायांनी चालू लागून. लाग-शोध, पाठलाग. वाराणशी--काशी, बनारस. वाराणशीकडे...गेले—काशीक्षेत्री अंगास राख फासून पुढे फकिराच्या वेषाने मथुरेकडे गेले.

पृ. ७ वें—मुंडासे-पागोटें, शिरोवेष्टन. पोर—मुलगा, छोकरा; पूर म्हणजे पोर या फारसी शब्दावरून ही शब्द साधला आहे.

(पुष्प दुसरें)

पृ. ८ वें—इंद्रजीवरून मराठींत उतरलेली ही एक कल्पित गोष्ट आहे. हिचा थोडक्यांत मतलब असा आहे:—कोणी एक गृहस्थ शुक्राच्या चांदणीवर राहात होता. तेथील लोकास मरण नव्हतें. नेहमी आनंद व सुख हीं तेथे नांदत होती. एके दिवशीं तो गृहस्थ नभोमंडलांतलि चमत्कार पाहात असतां अतिशय चमकणाऱ्या पृथ्वीग्रहाकडे त्याची नजर गेली. त्याच्या प्रभेने व सौंदर्याने तो अगदी वेडा होऊन गेला व त्याला असें झालें कीं आपण तो ग्रह प्रत्यक्ष जाऊन केव्हां पाहूं! देवतेच्या प्रसादानें अंतरिक्ष-मार्गानें ही गोष्ट त्यास शक्य झाली. परंतु शुक्रग्रह सोडण्यापूर्वीं तिनें त्यास बजावून सांगितलें कीं तूं पृथ्वीवर गेलास कीं या लोकाला कायमचा मुकलास व पृथ्वीवरील सर्व वऱ्या वाईट गोष्टी तुलां सोसाव्या लागणार ! परंतु पृथ्वी पाहण्याच्या प्रबळ उत्कंठेमुळे त्या गृहस्थानें कांहीं एक विचार न करतां ही अट एकदम मान्य केली ! पुढे आकाशमार्गानें पृथ्वीवर आल्याबरोबर प्रथम तो एका नामांकित नगरांत शिरला. तेथील प्रत्येक

गोष्ट त्याला नवी वाटली. लोकभाषा येत नसल्यामुळें त्यानें कांहीं दिवस कर-पल्लवीवर व्यवहार भागविला. पुढें लवकरच तो देशभाषा शिकला व लोकांत मिळून मिसळून वागूं लागला. तेव्हां त्याला अनेक चमत्कारिक गोष्टी कळल्या. एके दिवशीं त्याला एक स्मशानभूमि दिसली. तिच्याविषयी शोध करतां त्याला असें समजलें कीं मेलेलीं माणसें पुरण्याची ती जागा आहे व तेथें आपणांसही केव्हांतरी मूठमाती मिळणार ! हा त्याला चमत्कारांतला चमत्कार वाटला ! पुढें त्यानें एका ज्ञानी पुरुषाची गांठ घेतली, व त्याला मरण व त्यानंतरची अवस्था यांविषयी प्रश्न विचारले. त्या पुरुषानें जें कांहीं त्यास सांगितलें त्याचा इत्यर्थ असाः—मरण देहास आहे; जीवास नाही. मरणानंतर अक्षय्य सुख किंवा अक्षय्य यातना यांपैकीं एक प्राप्त होतें. कांहीं सत्कृत्यें आहेत. तीं मरणापूर्वीं केलीं असतां जीवाला अक्षय्य सुख निश्चयानें मिळतें. असें सांगून त्या नवख्या मुशाफरास त्यानें मरणाच्या पूर्वीं करावयाचीं पुण्य कृत्यें कोणतीं तीं सविस्तर सांगितलीं. तीं कृत्यें प्रायः सोपीं व सुखावह होतीं. त्यांतील थोड्यावहुत अडचणी किंवा हालअपेष्टा देहाबरोबरच नष्ट व्हावयाच्या असून पुढें जीवास अक्षय्य आनंदाचा लाभ व्हावयाचा असें होते. तें समजून, कायमची आनंदाची स्थिति केवळ अविचारानें गमावून वसणाऱ्या, त्या विचाराच्या मुशाफराला अत्यानंद झाला. देवतेर्शां केलेल्या कराराप्रमाणें त्याला मृत्युलोकांतच कायमचें राहणें प्राप्त होतें. या गोष्टीला तो आनंदानें तयार झाला. 'मला मरावयाचें आहे,' हा महामंत्र सारखा ध्यानांत ठेवून अक्षय्य सुख मिळविण्याकरितां पुण्यकृत्यें करून त्यानें जीवितयात्रा पार पाडली.

प्रस्तुत गोष्ट कल्पित व बरीचशी अद्भुतही आहे. ही वाचून प्रथम मनांत असें येतें कीं सर्व प्रकारांनीं अत्यंत सुखी माणसाला देखील वरून लख-लखीत दिसणाऱ्या वस्तूचा एखादे वेळीं मोह पडतो; एवढेच नव्हे तर तो त्या मोहाला बळी पडतो व त्याचे दुष्परिणाम त्यास सोसावे लागतात. दुसरा विचार मनांत येतो तो हा कीं, बाहेरून चकाकणारी वस्तु नेहमींच चांगली असते असें नाही. तिसरी गोष्ट अशी ध्यानांत येतें कीं, स्वर्गतुल्य शुक्रावर व नश्वर मनुष्यलोकांत देवाविषयीची कल्पना, म्हणजे देव अत्युच्च स्थानी राहतो व त्याचे व प्राणिमात्रांचे सेव्यसेवकाचें नातें आहे, ही सारखाच आहे. चवथी व मर्त्यलोकीं अत्यंत महत्त्वाची असणारी गोष्ट लक्षांत येते ती अशीं कीं सन्मा-

गानें चालून व सत्कृत्यें करून मृत्यूचें भय नाहीसें करतां येतें व अशा रीतीनें जीवाला देहनाशानंतर कायमच्या सुखाचा लाभ करून घेतां येतो. शेवटचा विचार असा मनांत येतो कीं देह हा जर नश्वर तर त्याचे चोजले करणें हेंही व्यर्थच. जीवाला कायमच्या सुखाची प्राप्ति होईल असा वर्तनक्रम ठेवणें मनुष्यास श्रेयस्कर आहे. नवखा-परका. चमत्कारपूर्वक-कौतुकानें. अलौकिक-लोकांत सहसा न आढळणारी.

पृ. ९. आढ्य-युक्त, संपन्न. चमत्कारिक-हें क्रियाविशेषण. वंदर-नदीच्या मुखाजवळचा समुद्राचा प्रदेश. नांगरणें-खुंटविणें.

पृ. १०. वेडी हौस-भलतीच हौस. मुशाफरी-प्रवास.

पृ. ११. ऐषआराम-करमणूक आणि विश्रांति. शील-स्वभाव, संवय. उत्साह-आनंदाच्या समारंभ, उत्सव. शिळोप्याची वेळ-थंड रिकामपणची वेळ. अवाड-वाडगें.

पृ. १२. प्रतिष्ठित-संभावित.

पृ. १३. आपल्या-याबद्दल 'असल्या' शब्द असावा. असल्या म्हणजे मृत्यूसारख्या.

पृ. १४. अजरामर-जरा व मृत्यु ज्याला नाही असा. अक्षय्य-ज्याचा क्षय होणें शक्य नाही तो.

(पुष्प तिसरें)

पृ. १६. वाळशास्त्री जांभेकर-हे कऱ्हाडे ब्राह्मण होते. कमतावत-कमी होत, कमती या शब्दापासून कमतावणें हा नामधातु सिद्ध झाला.

पृ. १७. मुक्तसर-मुख्य अधिकारी. स का. छत्रे-इसापनीति व बाळमित्र या उत्तम ग्रंथांचे कर्ते. आख्यायिका-ऐकीव गोष्ट, दंतकथा. सोजीर-सोलजर या इंग्रजी शब्दाचें अपभ्रष्ट रूप. धर्मात्मा-धार्मिक वृत्तीचा माणूस. जमाबंदी-सारा ठरविण व त्याचा वसुली हिशेब. न्यायमनसुबी-दिवाणी किंवा फौजदारी खटला किंवा त्याची चौकशी. इत्यादिकांचीं-(इत्यादि ?)

पृ. १८. न वदेद्...अपि-प्राण जाण्याची पाळी आली तरी यवनांची भाषा कोणी बोलूं नये. सहाध्यायी-बरोबर शिकणारे विद्यार्थी. दादावा पांडुरंग-मराठी व्याकरण व यशोदा पांडुरंगी हे ग्रंथ लिहिणारे. भाऊ महाजन-दर्पण नांवाचें मासिक काढणारे.

पृ. १९. नॉर्मल स्कूल-प्राथमिक शाळांकरितां लागणारे शिक्षक तयारें करणारी शाळा.

पृ. २०. एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूट-एल्फिन्स्टन् हायस्कुलाचें पहिलें नांव. भाऊ दाजी—मुंबईच्या ग्रँट मेडिकल कॉलेजामध्ये यांचा इंग्रजी वैद्यकाचा अभ्यास इ. स. १८५१ साली पुरा झाला. हे मोठे बुद्धिमान् व यशस्वी डॉक्टर होते. परोपकाराविषयी यांचा फार लौकिक होता. मूतखडा काढण्यांत ते फार कुशल होते. रक्तपितीवर एक औषध त्यांना शोधून काढिलें होतें. त्याचा प्रयोग बराच यशस्वी झाला होता. या शोधामुळे त्यांची युरोपखंडांत प्रसिद्धि झाली. भाऊ दाजींना जुने शिलालेख, ताम्रपट इत्यादिकांचा शोध करून इतिहासज्ञानांत भर टाकण्याची हौस होती. रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या मुंबईच्या शाखेच्या नियतकालिकांत त्यांचे संशोधन-लेख आलेले आहेत. नारायण दाजी हे भाऊ दाजींचे धाकटे बंधु. डॉ. भाऊ दाजी इ. स. १८७४ त वारले. केरो लक्ष्मण छत्रे-बाळमित्रकार सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांचे हे जवळचे संबंधी होते. गणित व ज्योतिष या विषयांत हे पारंगत होते. यांचे अंकगणित व पंचांग हीं प्रसिद्ध आहेत. हे पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजामध्ये गणितशास्त्राचे अध्यापक होते. बाळ गंगाधर टिळकांसारखे शिष्य यांनी तयार केले. प्रोफेसर केरुनाना छत्रे उत्तम शिक्षक होते. यांची राहणी फार साधी व वृत्ति उदार व साधुपुरुषासारखी असे. दादाभाई नवरोजी- (१८२५-१९१७) हे पूर्ववयांत एल्फिन्स्टन् कॉलेजांत गणिताचे पहिले हिंदी प्रोफेसर होते. त्यानंतर ते बडोद्याचे दिवाण झाले. पुढें ते विलायतेस जाऊन राहिले. हिंदुस्थानच्या राजकीय व आर्थिक स्थितीचा यांनी उत्तम अभ्यास केला होता. या बाबतींत लेख लिहून व भाषणें करून जागृति उत्पन्न करण्याचा त्यांनीं भगीरथ प्रयत्न केला. सेंट्रल फिन्सवरी या परगण्यातर्फे ते ब्रिटिश पार्लमेंटांत १८९२ त सभासद निवडून आले. ब्रिटिश पार्लमेंटाचे पहिले हिंदी सभासद हेच. हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय सभेने त्यांस अध्यक्षपदाचा सर्वांत श्रेष्ठ असा मान दिला. या उच्चतम पदावरून दादाभाईंनी स्वराज्य हें हिंदुस्थानाचें ध्येय आहे अशी उद्घोषणा केली. दादाभाईंच्या या कामगिरीबद्दल हिंदी राष्ट्र त्यांस महर्षि या उज्ज्वल पदवीने संबोधितें. या दीर्घायु मुत्सद्याला कोणी भीष्म तर कोणी The Grand Old Man असें म्हणतात. हे ९२ वर्षांचे हाऊन

परंलोकवासी झाले. आत्मराम पांडुरंग (तखडकर)—दादोबांचे हे धाकटे बंधु. हे मुंबईतले सुप्रसिद्ध डॉक्टर असून प्रार्थना समाजाचे एक प्रमुख सभासद होते. नाना मोरोजी—मुंबईस शिक्षण झाल्यावर हे कोल्हापूरच्या रेसिडेन्सीमध्ये मोठ्या हुद्यावर होते. तेथे त्यांनी इंग्रजी धर्तीवर शिक्षणप्रसार केला. तेथील इंग्रजी शाळा—जिला हल्ली राजाराम हायस्कूल म्हणतात ती—त्यांनी स्थापिली. तसेच लोकांच्या शिक्षणाकरिता एक वर्तमानपत्र व एक मासिकही त्यांनी काढिले. पुढे ते रावबहादूर हाऊस धुळे येथे डेप्युटीकलेक्टरच्या हुद्यावर होते.

पृ. २१. रॉयल एशियाटिक सोसायटी—या संस्थेचे सगळे नांव, बाँबे ब्रँच ऑफ दि रॉयल एशियाटिक सोसायटी असे आहे. इ. स. १८०४ साली दि बाँबे लिटररी सोसायटी म्हणून एक संस्था मुंबईत स्थापन झाली. पौरस्त्य कला, शास्त्रे व वाङ्मय यां विषयी शोध करून त्यांस प्रोत्साहन द्यावे हा तिचा हेतु होता. कालांतराने ही संस्था दि रॉयल एशियाटिक सोसायटी ऑफ ग्रेट ब्रिटन आणि आयर्लंड या संस्थेस मिळून तिला वरील नांव मिळाले. हिचे एक नियतकालिक (Journal) आहे. त्यांत अनेक विद्वानांचे पूर्वेकडाल कलाशास्त्रवाङ्मयादि विषयांवर माहितीने भरलेले वजनदार लेख येतात. या संस्थेचा प्रचंड ग्रंथसंग्रह असून, ताम्रपट, शिलालेख इत्यादिकांचा संग्रहही तिने केला आहे. दि बाँबे जिओग्रॅफिकल सोसायटी ही संस्था भौगोलिक माहिती मिळविण्याकरिता मुंबईस स्थापन झाली होती. तिचाही समावेश वरील संस्थेत झाला असून तिचा भूगोलशास्त्रादिकांवरील ग्रंथसंग्रहही तेथेच ठेविला आहे. मेजर कॅडी—(इ. स. १८०४—१८७८). मेजर टॉमस कॅडी हे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या लष्करांत चाकरी पत्करून इ. स. १८२२ त मुंबईस आले. सरकारच्या हुकमावरून कॅप्टन मोल्सवर्थ मराठी—इंग्रजी कोश तयार करीत होते, त्यांना मदतनास म्हणून कॅडी साहेबांची योजना इ. स. १८३२ त झाली. हे काम तीन वर्षे त्यांनी केले. पुढे इंग्लिश—मराठी कोशाचे काम त्यांनी सरकारच्या आश्रयाने हाती घेतले व १८४० मध्ये पुरे केले. हा कोश कॅडीचा कोश म्हणून प्रसिद्ध आहे. याची पहिली आवृत्ति १८४७ त व दुसरी सुधारलेली आवृत्ति १८७३ त प्रसिद्ध झाली. पहिल्या आवृत्तीला अनेक पांडितांचे व दुसरीला विशेषकरून श्रीकृष्णशास्त्री तळेकर यांचे साहाय्य झाले.

१८५१-१८५५ कॅडी साहेब पुण्याच्या पाठशाळेचे प्रिन्सिपाल होते. या शाळेला १८६७ मध्ये पूना कॉलेज हें नांव मिळालें. १८५५ सालीं कॅडी साहेब मुंबईसरकारच्या विद्याखात्याचे मराठी ट्रान्स्लेटर झाले. मराठी क्रमिक पुस्तकांपैकी पहिलें भास्कर दामोदर पाळंदे यांनीं तयार केलें व पुढचीं पांच कॅडी-साहेबांच्या देखरेखीखालीं तयार झालीं. या कामीं साहेबमजकुरांस परशुराम-पंत तात्या गोडबोले यांची मोठी मदत झाली. आजची लेखन-पद्धति कॅडी यांच्या क्रमिक पुस्तकांत रूढ झालेली आहे. बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं आपल्या पुस्तकांत जी लेखनाची पद्धति स्वीकारली तीच प्रायः कॅडीसाहेबांनीं कायम केली. कॅडी साहेब दक्षिणाप्राइज कमीटीचे अध्यक्ष होते. विद्याखात्याचे मराठी ट्रान्स्लेटर व दक्षिणाप्राइज कमीटीचे अध्यक्ष या नात्यानें शेंकडों मराठी ग्रंथांचें परीक्षण त्यांनीं केलें. इण्डियन पिन्लकोड, सिव्हिल प्रोसीजर व क्रिमिनल प्रोसीजर यांचीं मराठी भाषांतरे साहेबांनीं केलीं. चौपन्न वर्षे सरकारी नोकरी करून ते १८७६ सालीं पेनशनर झाले. १८७७ च्या दिल्ली दरबारांत त्यांस सी. एस्. आय. हा किताब मिळाला. याच्या पुढल्या वर्षीं हे महाबलेश्वरी परलोकवासी झाले. मराठी वाङ्मयाशीं इतका जिव्हाळ्याचा संबंध फारच थोड्या युरोपीय गृहस्थांचा आला असेल.

पृ. २२. गुण्य-जिला गुणावयाचें ती संख्या.

पृ. २३. प्रसंगोपात्त-कारणपरत्वे. युक्तीच्या पोटी-युक्तीनें वाद करून. धर्मलंड-धर्मवाह्य आचरण करणारा. बहिष्कार-(जाती-) बाहेर टाकणें, वाळींत टाकणें. अपवाद-निंदा.

(पुष्प चवथें)

पृ. २४. आद्यपीठें-पहिलीं स्थानें. मूर्त-मूर्ति. कीर्त-कीर्ति. जगत्प्र-लयावधि-जगाच्या अंतापर्यंत.

पृ. २५. विशिष्ट-संपन्न. अबाधित-अखंड.

पृ. २६. अप्रासंगिक-अप्रस्तुत. संक्षेप + तस्-तस् हा पंचम्यर्थी प्रत्यय. अंगचें-जन्मसिद्ध. साहित्य-साधन.

पृ. २७. अंगविक्षेप-अभिनय, हावभाव.

पृ. २८. त्याचेंच-फिलिपराजाचें. प्रभाव-सामर्थ्य, बल.

पृ. २९. संस्थानिक-संस्थानासंबंधाच्या.

पृ. ३०. सर्वप्रसिद्ध नाटक-ज्यूलिअस सीझर हें नाटक.

(पुष्प पांचवें)

महाभारताचा वाढलेला भाग-व्यासांनीं भारत रचिलें. त्यांत सौतीनें भर घालून महाभारत तयार केलें अशी कल्पना आहे. कान्हा डोळा- (काणा) काना डोळा.

पृ. ३१. अप्रशस्त-अप्रस्तुत ? आर्ष-ऋषिप्रणीत. होमर-सुप्रसिद्ध ग्रीक महाकवि. इलियड हें त्याचें काव्य. यांत ट्रॉजन युद्ध वर्णिलें आहे. साहित्यशास्त्र-रस, अलंकार, दोष, भाषाशैली इत्यादिकांचा विचार करणारें शास्त्र. पंचमहाकाव्ये-रघुवंश, कुमारसंभव, किरातार्जुनीय, शिशुपालवध व नैषध हीं पंचमहाकाव्ये होत. संस्कृताची व्युत्पत्ति शिकण्याकरितां या काव्यांचा अभ्यास प्रथम करितात. भारवि-किरातार्जुनीय काव्याचा कर्ता. पाशुपतास्त्र-पाशुपत नांवाचें अस्त्र अर्जुनांन शिवापासून संपादन केलें अशी भारतांत कथा आहे.

पृ. ३२. माघ-या नांवाचा संस्कृत कवि. नैषध-या काव्याचा कवि श्रीहर्ष. नलनांवाच्या निषधदेशाच्या राजावर रचिलें यास्तव या काव्याला नैषध काव्य म्हणतात. आकांक्षा-अपेक्षा. नरनारायण-अर्जुन व श्रीकृष्ण. नमनश्लोक-नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ शेक्सपीयर-जगद्विख्यात इंग्लिश नाटककार. यानें ह्यामलेट्, अँथेलो, म्याकबेथ, जूलियस सीझर वगैरे छत्तीस नाटके लिहिलीं.

पृ. ३३. प्रत्यय-खात्री. अलीकडील कवि-वेर्णासंहार नाटकाचा भट्ट-नारायण कवि वगैरे. यानीं आपल्या नाटकांत भानुमतीचा प्रवेश कल्पिला आहे. भासाच्या ऊरुभंग नाटकांतही भानुमतीचा उल्लेख आहे. प्रतिनायक-काव्याचा मुख्य पुरुष तो नायक; व त्याचा मुख्य प्रतिस्पर्धी तो प्रतिनायक. जसें रामायणांत राम नायक व रावण प्रतिनायक. लक्ष्मणमातः-हे लक्ष्मणाचे माते ! लक्ष्मण हा दुर्योधनाचा मुलगा.

पृ. ३४. संविधानक-कथासूत्र. संकलित-मर्यादित. प्रत्यंतर पुरावा. संलग्न-चिकटलेलें, जुळलेलें. सौति-सूतनामक पुराणिकाचा पुत्र, उग्रश्रवा. हरिवंश-कृष्णचरित्रपर सौतीचा ग्रंथ. खिलपर्व-पुरवणीदाखल भाग.

पृ. ३५. किंबहुना—(संस्कृत) किं बहुना—फार काय सांगावें ? ब्राह्मण-निरनिराळ्या यज्ञांची उत्पत्ति सांगणारे व ते करावयाच्या वेळीं कोणते वैदिक मंत्र म्हणावे या विषयींचे नियम घालून देणारे वेदग्रंथांतले भाग. यांत उदाहरणाकरितां कोठें कोठें प्राचीन ग्रंथांचा व दंतकथांचाही सविस्तर संग्रह असतो. हीं ब्राह्मणें ज्या वेदभागांत असतात त्यांनाही हेंच नांव आहे. प्रत्येक वेदाचा ब्राह्मणभाग वेगळा वेगळा आहे. ऋग्वेदाच्या ब्राह्मणांना आश्वलायन, यजुर्वेदाच्या शतपथ, सामवेदाच्या पंचविंश, आणि अथर्ववेदाच्या गोपथ, अशीं नांवां आहेत. वैदिक-वेदसंबंधी. सार्वभौमत्व किंवा—सार्वभौमत्व आणि.

पृ. ३६. मिल्टन—Paradise Lost (स्वर्गच्युति) व Paradise Regained. (स्वर्गाची पुनरवाप्ति) हीं काव्यें रचणारा इंग्लिश कवि (१६०८—१६७४). हें काव्य बायबलाच्या आधारावर रचिलें आहे. हेलन—लासिदीमन देशांत तिन्दारस नांवाचा राजा होता. त्याच्या पत्नीचें नांव लीडा. ही फार रूपवती होती. जोव्ह (जुपिटर) हिला पाहून मोहित झाला. यांच्यापासून हेलन् नांवाची अति सुंदर कन्या जन्माला आली. स्वयंवरविधीनें हिनें मेनिलास नांवाच्या ग्रीक राजपुत्रास वरिलें. हिच्या लोकोत्तर सौंदर्यामुळें पॅरिस व दीइफोबस या ट्रोजन सरदारांनीं तिला पळवून नेलें व तिच्याशीं लग्नही केलें. तथापि शेवटीं ट्रॉय शहर युद्धांत पडल्यावर दीइफोबसचा वध करवून ती स्पार्टा नगराला परत आपला पहिला पति मेनिलास याजकडे गेली. तिचे सर्व अपराध क्षमा करून त्यानें तिचा स्वीकार केला. हेक्टर—ट्रोजन लोकांचा राजा प्रायम याचा हा मुलगा. ग्रीकांबरोबर लढणाऱ्या सर्व ट्रोजन सरदारांत हा अग्रगण्य होता. ट्रोजन सैन्याचें आधिपत्य याच्याकडे होतें. याच्या पत्नीचें नांव आन्द्रो-माका. हिचें पतीवर निस्सीम प्रेम होतें. अकिलिस नांवाच्या अद्वितीय ग्रीक सेनापतीनें ट्रोजन युद्धांत हेक्टर यांस ठार केलें. ट्रोजनयुद्ध—ख्रिस्तपूर्व १२०० वर्षांच्या सुमारास ग्रीक लोकांनीं ट्रॉय शहराला वेढा दिला. अगेमेमनान्, अकिलिस् वगैरे ग्रीक सेनापतींचें हेक्टर, पॅरिस वगैरे नामांकित ट्रोजन (ट्रॉय-मध्ये राहणारे) योद्ध्यांशीं दहा वर्षे निकराचें युद्ध झालें. त्यांत शेवटीं अकिलिस यानें हेक्टराला ठार मारिलें. हेक्टर या युद्धांतला उपनायक असून अकिलीस नायक होय. इलिअड हा ग्रंथ होमर यानें इ. स. पूर्वी ९०० च्या सुमारास लिहिला असें तज्ज्ञ सांगतात.

पृ. ३७. विदुलासंवाद—विदुला व तिचा मुलगा संजय यांचा संवाद. विदुला ही सौवीर देशाच्या राजाची स्त्री. हिचा पति मरण पावला तेव्हां हिचा मुलगा लहान होता. ही संधि पाहून सिंधुदेशाच्या राजाने हिचे राज्य बळकाविले. पुढे मुलगा मोठा झाल्यावर त्याला क्षत्रियोचित वीरवृत्तीचा उपदेश करून तिने सिंधुराजावर पाठविले व स्वराज्य परत मिळविले. हा कथाभाग भारताच्या उद्योगपर्वात आला आहे. रोमहर्षण—अंगावर शहारे उत्पन्न करणारा. उत्तरा—मत्स्यदेशाच्या विराटराजाची कन्या. बृहन्नडा (टा)-अज्ञातवासांत पांडव विराटाच्या घरी वेष बदलून राहिले होते. अर्जनाने स्त्री-वेष घेऊन बृहन्नडा हे नांव धारण केले होते. विराटाची मुलगी उत्तरा हिला हा नृत्यगायन शिकवीत असे.

पृ. ३८. बहुतेक नष्टप्राय—यांतील 'बहुतेक' हा किंवा 'प्राय' हा शब्द व्यर्थ समजावा. सहज कवच—जन्मापासूनचें चिलखत. अमोघ—हटकून काम करणारी. शक्ति—अस्त्र. उद्घाटन—खुलावणी.

पृ. ३९. रंग—विद्यार्थ्यांची युद्धविद्येची तयारी दाखविण्याकरितां उभारलेली रंगभूमि अथवा सभागृह. शिरोभूत—श्रेष्ठ, प्रोत्साहक—उत्तेजन देणारे. निर्भर्त्सना—निंदा.

पृ. ४०. हंसकाकीय—हंस व काक यांची गोष्ट. कर्णाचा मनोभंग करण्याकरितां ही शल्याने त्यास रणभूमीवर सांगितली. इसोप—याच्या पशुपक्ष्यांच्या बोधपर कल्पित गोष्टी जगत्प्रसिद्ध आहेत, (Aesop's fables.). अलेक्झंडर बादशाहाच्या काळी बॅब्रिऑस नांवाच्या एका ग्रीक मनुष्याने इसापाच्या गोष्टींचा प्रथम संग्रह केला. ऋजुता—सरळपणा आत्मगत—स्वतांशीं, स्वगत. शक्ति—सामर्थ्य.

पृ. ४१. रथी—रथांत वसून लढणारा योद्धा. द्वंद्वयुद्ध—दोघांचा सामना. ग्राम्य—गांवढळ.

पृ. ४२. "पणाला लावतो." याच्या पुढे 'असें धर्म म्हणाला' असें वाक्य हवे. अनुष्टुप्—हे अक्षरवृत्त आहे. यांत प्रत्येक चरणांत अक्षरे आठ असतात. यांत गणनियम नाही; तथापि प्रत्येक चरणांतील पांचवे लघु व सहावे गुरु असावे लागते. तसेच दुसऱ्या व चवथ्या चरणांतील सातवे लघु व पहिल्या व तिसऱ्या चरणांतील सातवे गुरु असले पाहिजे. जसे—सेवा करावया लावा, देवा हा योग्ये चाकर । या तमाच्या शिरीं आतपत्र हो तुमंचो कर ॥

उपजाति—इंद्रवज्रा व उर्ध्ववज्रा यांच्या मिश्रणाला हें नांव आहे. कोणी कोणी कोणत्याही दोन अथवा तीन वृत्तांच्या मिश्रणाला हेंच नांव देतात.

पुराणें—व्यासलिखित पुराणकथा. ब्रह्मपुराण, पद्मपुराण, विष्णुपुराण, शैवपुराण, भागवत, नारदाय पुराण, मार्कंडेय पुराण, अग्निपुराण, भविष्यत् पुराण, ब्रह्मवैवर्त पुराण, लिंगपुराण, वराहपुराण, स्कंदपुराण, वामन-पुराण, कूर्मपुराण, मत्स्यपुराण, गरुडपुराण, व ब्रह्माण्ड पुराण, अशीं अठरा पुराणें आहेत. **उपपुराणें**—नरसिंहपुराण, सनत्कुमारपुराण, इत्यादि किरकोळ पुराणकथा. त्या अनेक मुनींनीं रचिल्या आहेत. **सामान्य**—सर्वत्र सारखें. **एक व चार**—पहिला व चवथा.

पृ. ४३. वोललेल्या—चालू, प्रचलित. **प्रतिभा**—प्रतिक्षणीं नव्या नव्या कल्पना प्रसवणारी शक्ति. **आर्नोल्ड**—एक इंग्लिश साहित्यशास्त्रकार. **प्रत्यवाय**—हरकत. **श्रुतिमनोहर**—कर्णमधुर. यांतील मनःशब्द व्यर्थ आहे.

पृ. ४४. सुवर्ण—सेनें; चांगले वर्ण. हें पद दोन अर्थीं आहे. **प्रस्थापित**—सिद्ध, निश्चित. 'प्र' हा उपसर्ग व्यर्थ आहे. **जीवात्मा**—प्राण. **पर्व**—भारताच्या अठरा भागांपैकीं प्रत्येकाला हें नांव आहे. **प्राच्य**—पूर्वेकडील. **पाश्चात्य**—पश्चिमेकडील. **हृद्गत**—इंगित, रहस्य.

(पुष्प सहावें)

पृ. ४१. परम—मोठें. **आर्यावर्त**—विंध्य व हिमालय यांच्या मधील प्रदेश. **गनीम**—शत्रु.

पृ. ४६. भेद—फूट. **राजनीति**—राजकारणामधली नीति. **उन्नति**—उंची; उच्चत्व अथवा थोरपणा. **उदय**—प्रकटता; जन्म.

पृ. ४७. महत्त्वाकांक्षा—मोठेपणाची हाव. **प्रौढि**—थोरपण, गुह्यत्व, प्रगल्भता. **यक्ष**—देवजाति; कुबेराचे सेवक. **किन्नर**—अश्वमुखाचा व मानवी देहाचा पुराणप्रोक्त पुरुष. **गंधर्व**—स्वर्गातील गवई; एका जातीचे देव. **अप्सरा**—देवांगना.

पृ. ४८. अश्रुतपूर्व—पूर्वी न ऐकलेले. **असहिष्णु**—सहन न करणारा. विंध्यपर्वताविषयीं भारतांत एक गोष्ट आहे. ती अशी:—एके कालीं विंध्य सूर्यादि ग्रहांस असें म्हणूं लागला कां तुम्हीं मेरू भोंवतीं प्रदक्षिणा करितां तशी माझ्या भोंवतींही करा. सूर्य वगैरेंनीं त्याला सांगितलें कीं परमेश्वरानें

आम्हांला हें काम लावून दिलें आहे. या बाबतीत आम्ही स्वतंत्र नाही. तेव्हां तूं म्हणतोस तसें करणें आम्हांस शक्य नाही. त्यावरून विंध्यास मोठा राग आला; व तो उंच उंच वाहूं लागला; इतका कीं सूर्यचंद्रादिकांचे मार्ग त्यानें रोधून टाकलें ! त्यामुळें देव व ऋषि भिऊन गेले, त्यांनीं विंध्याची समजूत घालण्याचा फार प्रयत्न केला. पण कांहीं केल्या तो त्यांचें ऐकेना. शेवटीं देवांना व ऋषींना एक युक्ति सुचली. अगस्त्यमुनि विंध्याचे गुरु हें त्यांस माहीत होतें. तेव्हां गुरूकडून शिष्य वळवितां आला तर पहावा असें मनांत येऊन ते अगस्त्याकडे गेले व त्यास झालेली हकीकत कळवून म्हणाले, 'मुने, आमच्यावर आलेलें हें मोठें संकट कृपा करून निवारण कर.' त्यांच्या प्रार्थनेवरून अगस्त्य विंध्याकडे गेले. गुरुजींना पाहतांच त्यानें त्यांस साष्टांग नमनं केलें. तेव्हां गुरुजी त्याला म्हणाले, 'मी दक्षिणेकडे जाऊन येतो तोंपर्यंत तूं असाच पडून रहा.' असें बोलून गुरुजी जे गेले ते गेलेच ! शिष्य मात्र गुरुजींच्या आज्ञेप्रमाणें आजपर्यंत तसाच दंडवत् पडून राहिला आहे. अगस्त्याच्या या युक्तीनें सूर्यचंद्रादि ग्रह, देव, ऋषि व साधु संकटमुक्त झाले. या मूळकथेवर या लेखांतील कांहीं कल्पनांची उभारणी आहे.

पृ. ४९. माती व दगडच—हे शब्द मूळच्या व लाक्षणिक अशा दोन्ही अर्थानीं योजिले आहेत. धारातीर्थ—रणक्षेत्र. आसमंतात् भोंवतालच्या. रानीमी कावा—मैदानावर समोरासमोर युद्ध न करितां चोरून आकास्मिक हल्ले करून शत्रूला हैराण करण्याची रीत.

पृ. ५०. करीमवक्ष व गंगाप्रसाद—हे पेंढान्यांचे पुढारी होते.

(पुष्प सातवें)

पृ. ५२. सदर—सभास्थान, कचेरी.

पृ. ५३. जीवाचें रान करणें—अत्यंत कष्ट सोसणें.

पृ. ५४. नितकहराम—कृतघ्न. दौलत—राज्य, प्रस्तुतच्या ठिकाणीं पेशवाई.

पृ. ५५. स्वारी—भाऊसाहेब.

पृ. ५६. अंबरखाना—पुण्यांतील शनिवारवाड्याच्या पूर्वेस गणपतिदर-वाज्यासमोर हल्लीं म्युनिसिपालिटीचा बाग आहे. त्या ठिकाणीं शिवाजी महाराजांचा वाडा होता. त्या ठिकाणाला हें नांव होतें.

पृ. ५७. मातबर-श्रेष्ठ, शिष्ट, थोर, पराकमी. दरकदार-फडनीस, मुजुमदार वगैरे हुद्देदार. अलं दुनिया-सगळें जग. आग्या वेताळ-राक्षस.

पृ. ५८. मुलीच्या-दुर्गाबाईच्या. हीं बारामतच्या पांडुरंगराय नाइकांस दिली होती. तीर्थविधि-(येथें) वपन.

पृ. ५९. ऋणानुबंध-पूर्वजन्मीच्या ऋणाचा संबंध.

(पुष्प आठवें)

पृ. ६०. श्यामसुंदर या कादंबरीच्या नायकाचें नांव बळवंतराव. हे श्रीमंत, सुशिक्षित व सुधारलेले गृहस्थ होते. यांच्या पत्नीचें नांव सुंदराबाई. ही जुन्या-तन्हेची बायको होती. यांच्या मुलांचें नांव श्याम. दगडू नांवाचा एक मराठ्याचा मुलगा या ब्राह्मणकुटुंबांत श्यामला सोबती म्हणून ठेविला होता. खडी ताजीम-सत्कारार्थ उभें राहणें.

पृ. ६१. श्री-मती-'श्री' या अक्षरानें युक्त; दुसरा अर्थ श्रीमंत, सुंदर.

पृ. ६२. मुक्तकंठानें-गळा काढून. मनसोक्त-(मनसा + उक्त)-मनानें सांगितलेलें, अर्थात् स्वेच्छ, स्वैर.

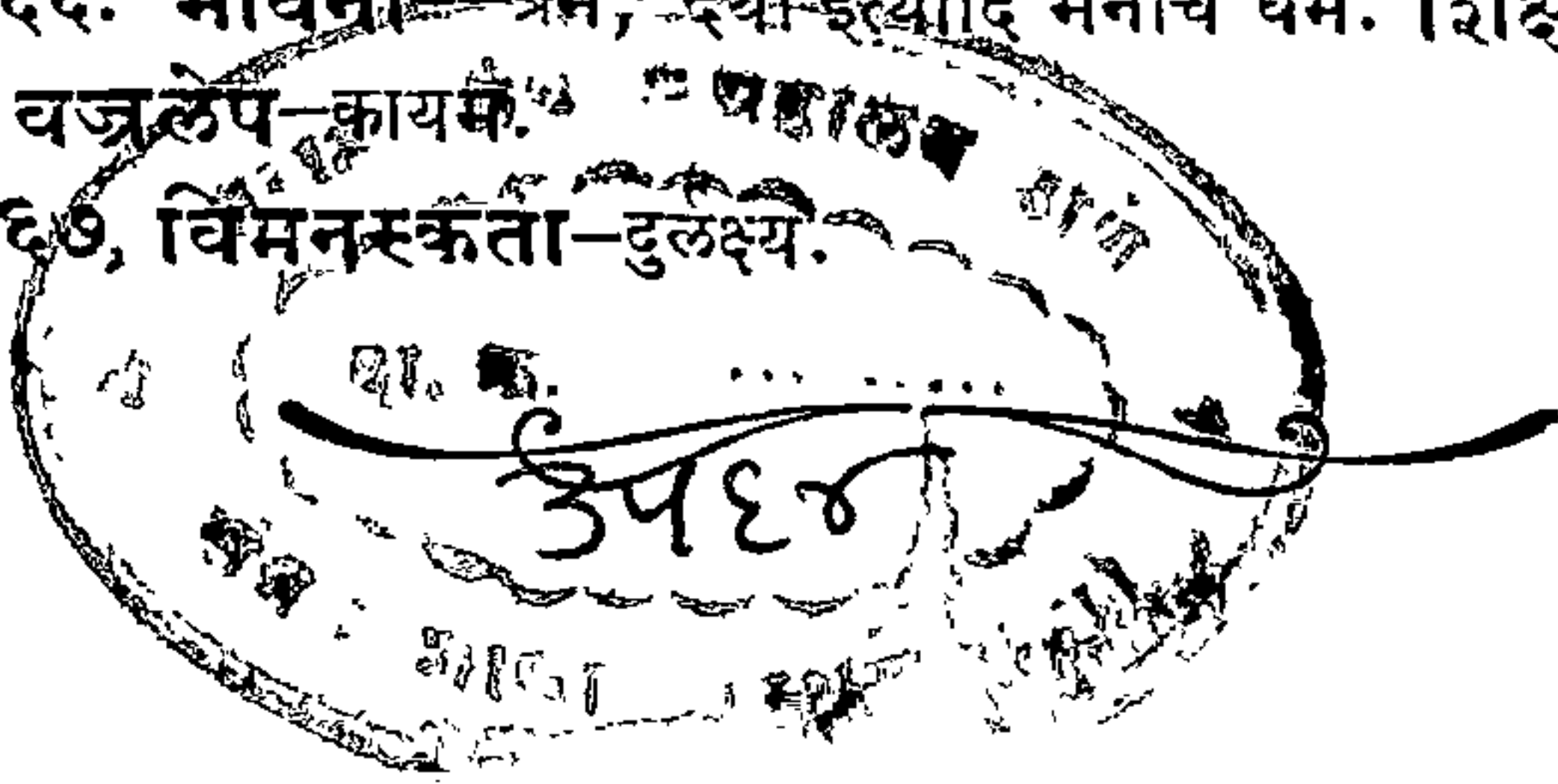
पृ. ६३. सूत्र-पतंगपक्षीं दोरा; बालकपक्षीं चालन देण्याचें साधन. उन्नति-पतंगपक्षीं आकाशांत भरारी; बालकपक्षीं उत्कर्ष. पाराचार-सीमा, मर्यादा. आसमंतात्-चहूं दिशांना. साक्षात्कार-प्रत्यक्ष भेट.

पृ. ६४. जगदेकवीर-जगतांतील अद्वितीय शूर पुरुष. कर्णोपकर्णो-एका पासून दुसऱ्याला, दुसऱ्यापासून तिसऱ्याला असें परंपरेनें. ऐतखाऊ-आयतें खाणारी. शागिर्द-ब्राह्मण नोकर.

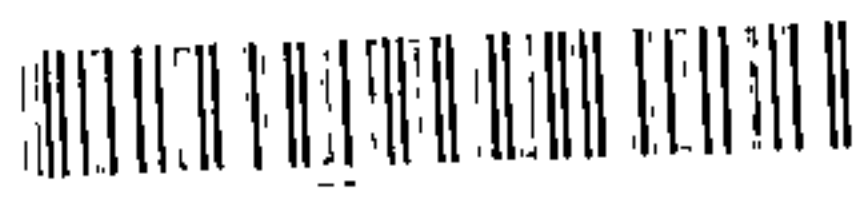
पृ. ६५. वत्सल-ममताळू ऊर्मी-लाटा. ऐन जिंनसी-पैशाच्या मोबदल्यानें नव्हे, प्रत्यक्ष जिंनसच. नेतृत्व-पुढारीपणा.

पृ. ६६. भावना-प्रेम, इत्यादि मनाचे धर्म. शिक्षण-(बुद्धीला) वळण. वज्रलेप-कायम.

पृ. ६७. विमनस्कता-दुलक्ष्य.

.

REFBK-0003564